
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

M-402

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक
हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M402 विषय वैदिक

नांव वेदस्तुते : श्रीधरीटीकाया : सुबोधिनी

लेखक/लिपीकार काशीनाथ उपाध्याय मुद्रित

पृष्ठ 37

काळ शके १७९९ पूर्ण/~~अपूर्ण~~

अथवेदस्तुतेः श्रीधरीयटीकायाः सुबोधिनीव्याख्याप्रारंभः

नारा.
नारद
ग.
शेष
शुका.
परी
सन.
सना.
सनं
सनकु.
शौ.
सुत.

श्रीगणेशायनमः श्रीपांडुरंगमानम्यपितरौचगुरूनूबुधान् श्रीश्रीधरीयटीकायाव्याख्यांकुर्वेश्रुतिस्कृतेः १ गुणालंबेति गुणाना
मालंब आश्रयणं यस्यांसानिर्गुणमवधिःपर्यवसानंबोध्यं यत्रयथास्यात्तथायावेदकर्तृकास्तुतिःसाअत्रवर्ण्यतइत्यर्थः १ २ स्वीयानांछात्रा
णांनिर्बंधेनवशीकृतः ३ श्रीमदिति पूर्वैष्टीकाकारैःसन्निषेवितंव्याख्यातं तैरुपस्पृष्टंकिंचिद्व्याख्यातं विशेषतस्त्ववशिष्टंविस्तार्यतइत्यर्थः
केषांचित्सारभोजिनामुच्छिष्टंपामरैःसंगृह्यतइत्यर्थांतरंस्वगर्वाभावद्योतकंस्पष्टं ४ इतिश्रीधरकृतश्लोकचतुष्टयव्याख्या अथपरीक्षित्प्रश्नटीका
व्याख्या स्वतःप्रमाणभूतानांवेदानामितिसतामित्यस्यार्थः वेदानांस्वतःप्रामाण्येहेतुः अप्रामाण्यकारणरहितानामिति पौरुषवाक्येष्वप्रा
माण्यकारणंभ्रमप्रमादादिपुरुषदोषाः अपौरुषेयेवेदेतदसंभवात्स्वतः प्रामाण्यंपौरुषवाक्यानांमूलप्रमाणाधीनंपरतःप्रामाण्यमिति-

सप्ताशीतितमेनारायणनारदवादतः वेदैःस्कृतिर्गुणालंबानिर्गुणावधिवर्ण्यते १ वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृद
येसंवित्तंनृसिंहमहंभजे २ संप्रदायविशुद्ध्यर्थंस्वीयनिर्बंधयंत्रितः श्रुतिस्कृतिमिनव्याख्यांकरिष्यामियथामति ३ श्रीमद्भाग
वतंपूर्वैःसारतःसन्निषेवितं मयातुतदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ४ पूर्वाध्यायांते एवंस्वभक्तयोराजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् उ

परीक्षिदुवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेगुणवृत्तयः

षित्वादिश्यसन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगात् इत्यत्रसन्मार्गंसतांस्वतःप्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानांवेदानांमार्गंब्रह्मपरत्व
मुपदिश्यभगवानगादित्युक्तं तत्रवेदानांब्रह्मपरत्वमघटमानंमन्वानःपृच्छतिब्रह्मन्निति तत्रतावन्मुख्यालक्षणागुणभेदेनत्रिधाश
ब्दप्रवृत्तिःमुख्यापिरूढियोगभेदेनद्विधारूढिश्चस्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्दोषार्हेवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनप्रवर्ततेयथाडित्थः गौः ७
भावः शब्दानांकेनापिप्रकारेणब्रह्मणिप्रवृत्तिर्नसंभवतीतिवक्तुंशब्दप्रवृत्तिप्रकारानूपरिगणयति तत्रतावदिति शब्दस्यप्रवृत्तिर्बोधनानु-
कूलव्यापारः संज्ञासंज्ञिनोःशब्दार्थयोःसंकेतअस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइतीश्वरेच्छारूपस्तेनरूढिःप्रवर्तते गोशुक्लादिपदेईश्वरसं
केतःस्पष्टएव डित्थाद्याधुनिकसंज्ञास्वपिदेवदत्तादीनांसंज्ञाकर्तृणामिच्छायाईश्वरेच्छाधीनत्वादीश्वरेच्छारूपत्वंस्वरूपेणनिर्देशार्हेव
स्तुवाचकरूढशब्दमुदाहरतिडित्थइति अयंसंज्ञाशब्दःकस्यचित्पिंडमात्रस्यवाचकोनतुजातिगुणविशिष्टस्य एवमेकव्यक्तिवाचकाःका
लाकाशादिशब्दाअपिस्वरूपरूढोदाहरणं व्यक्त्यैक्येनकालत्वादिजातेरभावात्कालाकाशादिपदेनगुणाभिधानासंभवाच्चजातिगुणरू
ढत्वानुपपत्तेःगौरिति जातिरूढोयं गोपदस्यगोत्वजातिविशिष्टवाचकत्वात् ७ ७ ७ ७,

शुक्लइति अत्रपटादिविशेष्यमध्याहार्यं तेनगुणविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्गुणरूढत्वं यत्तु गुणेशुक्लादयःपुंसिगुणिलिंगास्तु तद्वतीत्याद्य नुसारेणपटेशुक्लोगुणइतिप्रयोगस्तत्रशुक्लपदस्यजातिरूढत्वमेव तत्रशुक्लादिपदस्यरूपत्वव्याप्यशुक्लत्वाद्यवांतरजातिविशिष्टवस्तुवाच कत्वात् योगाख्यमुख्याभेदस्यलक्षणादिज्ञानसापेक्षत्वाल्लक्षणागुणवृत्तीतावल्लक्षयति लक्षणाचेत्यादि तेनैवसंकेतेन संज्ञासंज्ञिसं- केतेनस्वरूपादित्रिधानिर्देशाईवक्तृविषयकेनप्रतिपादितार्थसंबंधिनिप्रवृत्तिर्लक्षणा गंगायांघोषइत्यत्र गंगापदेनगंगाविष्णुपदीज न्हुतनयेतिकोशाज्जान्हवीसंज्ञात्वात्स्वरूपरूढेनप्रतिपादितजान्हवीप्रवाहसंबंधितीरंबोध्यते नद्यांघोषोगंभीरायांघोषइत्यादौजा तिगुणरूढिभ्यामभिहितार्थसंबंधिनितीरेलक्षणोह्या अभिहितार्थलक्षितेति त्रिविधसंकेतेनोक्तोयः सिंहादिपशुविशेषरूपोर्थ स्तत्रलक्षितायेशौर्यक्रौर्यादिगुणास्तद्युक्तेदेवदत्तादौतत्सदृशेसिंहादिसदृशेप्रवृत्तिर्गौणीत्यर्थः तद्गुणयुक्तेतत्सादृश्यनियमात्पुनस्त

शुक्लइतिलक्षणाचतेनैवसंकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनी यथागंगायांघोषइतिगौणीचाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेतत्सदृशेयथा सिंहोदेवदत्तइतियथाहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेति योगवृत्तिरुक्तएतच्चि-

कथंचरंतिश्रुतयःसाक्षात्सदसतःपरे १

विधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेन यथापंकजम्

तत्सदृशइत्युक्तिः क्वचिद्वाभ्याकाशादिकारणगुणानांशब्दादीनांवायुतेजआदिकार्येषु योगेपितत्सादृश्याप्रतीतेः सिंहोदेवदत्तइत्यत्रजा तिरूढयाभिहितार्थलक्षितगुणयोगः आकाशआत्मेत्यत्र स्वरूपरूढोक्ताकाशलक्षितसर्वगतत्वासंगत्वादिगुणयोगः पिकशब्दो- मधुरः काकशब्दः कटुरित्यादौमधुरादिशब्दैर्गुणरूढैर्लक्षितप्रियत्वाप्रियत्वादिगुणयोग इत्युभयत्रगौणीत्वमूह्यं अभिधेयेति अ भिधेयंगंगादिपदवाच्यंप्रवाहादितेन विनाभूतेनित्यसंबद्धेतीरादौगंगादिपदस्ययाप्रवृत्तिः सालक्षणेष्यतेइष्टेत्यर्थः सिंहादिरू पेअभिधेयेलक्ष्यमाणायेगुणाः शौर्यादयस्तैर्योगात्संबंधात् याप्रवृत्तिस्तत्रवृत्तेर्गौणता इष्टातत्रगौणीवृत्तिरित्यर्थः मुख्यायाद्वि तीयंभेदंयोगमाह योगेति प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेनेतिवापदघटितपाठः यथाचरूढिलक्षणागौणीनित्रितयान्यतमवृत्तिप्रति पादितयोः पदार्थयोर्योगेनयोगः अथवाप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनयोगः इत्थंयोगचातुर्विध्यं तत्रपंकजमित्यत्ररूढिवृत्त्यापंकेतिजेति पदाभ्यांप्रतिपादितयोः कर्दमजनिपदार्थयोः कर्दमोपादानकजनिकर्तृत्वरूपेणयोगात्पंकजपदंतामरसेयौगिकं

१

एवंमहादेवइत्यत्रमहत्पददेवपदाभ्यांरूढयाप्रतिपादितयोर्महत्वदेवत्वयोः शिवेयोगान्महादेवपदंशिवेयौगिकं एवमुत्तमपुरुषराजपु
रुषादिपदेषूह्यं औपगवः पाचक इत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन योगः औपगवे उपगोरपत्यमित्यपत्यार्थे अण् प्रत्ययस्तद्धितः
पाचकेपचधातोः कृत्प्रत्ययोण्वुल् उपगुसंबंध्यपत्यत्वपाक कर्तृत्वरूपेण प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेन यौगिकत्वं आदिपदेनलक्षणा
गौणीवृत्तिभ्यां बोधितपदार्थयोर्योगोदाहरणद्वयंगृह्यते तत्रनीलरक्तोघटइतिलक्षणाप्रतिपादितपदार्थयोर्योगो न्यायमतेनीलादि
पदानांद्रव्येलाक्षणिकत्वात् तथाचनीलश्चासौरक्तश्चेतिविग्रहे समासेच सतिलक्षणया नीलरक्तगुणविशिष्टद्रव्यपदार्थयोर्नीलवि
शिष्टाभिन्नं रक्तविशिष्टमित्येवंकर्मधारयसमासेन योगोक्तेर्लक्षणा बोधितपदार्थयोर्योगेन योगइत्यस्यसंभवत्येतदुदाहरणं शुक्ल
नीलादिशब्दागुणेतद्वतिचरूढाइतिमतेतुखड्गशूलोहंतीत्युदाहरणं अत्रयष्टीः प्रवेशयेत्यादौयष्टिधरेलक्षणावत् खड्गशूलपदयोस्त
द्धारकेलक्षणा तथाचखड्गश्चासौशूलश्चेतिविग्रहे कर्मधारयेणखड्गधराभिन्नः शूलधरोहंतीत्यर्थेनलक्षणाबोधितपदार्थयोर्योगोदा

औपगवः पाचक इत्यादि तत्रतावद्ब्रह्मणिरूढिवृत्तिर्नसंभवतीत्याह साक्षात्कथंचरंतीति तत्रहेतुः अनिर्देश्ये
अनिर्देश्यत्वेपिहेतुंवदन् गुणवृत्तिंनिराकरोति निर्गुणेगुणवृत्तयइति गुणेवर्तमानाअपिनिर्गुणेकथंचरंतीत्यर्थः निर्गुण
त्वेचहेतुंवदन् लक्षणांयोगंचनिराकरोति सदसतःपरइति कार्यकारणाभ्यांपरस्मिन्नसंगेकेनचिदपिसंबंधाभावान्नलक्ष
णायोगवृत्तीसंभवतइत्यर्थः एवंपदार्थत्वायोगाद्पदार्थस्यचवाक्यार्थत्वायोगान्नश्रुतिगोचरत्वंब्रह्मणइत्यभिप्रायः १

हरणं सिंहाभिर्माणवकः इतिगौणीबोधितपदार्थयोर्योगे अत्रहिसिंहश्चासावभिश्चेतिविग्रहे कर्मधारयसमासेनसिंहवच्छौर्यादिगु
णवदभिन्नोभिवत्तेजस्वित्वादिगुणविशिष्टइत्यर्थाद्गौणीवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोर्योगेनयोगइत्यस्योदाहरणमिदं क्वचित्प्रतिपा
दितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगेनेतिवापदरहितःपाठः सोतिक्लिष्टत्वादुपेक्षितः अनिर्देश्यत्वेपिहेतुंवदन्निति ननुनिर्गुणत्व-
स्यानिर्देश्यत्वेहेतुत्वमनुपपन्नं निर्गुणानामपिगुणकर्मादीनांजात्यादिनानिर्देशप्रसिद्धेरितिचेन्न निर्गुणपदस्यनिर्धर्मकत्वार्थकत्वात्
गुणोगौणउपसर्जनइत्यर्थात् धर्म्यधीनत्वेनधर्माणामुपसर्जनत्वस्यस्पष्टत्वात् ननुसदसतःपरइत्ययंनिर्गुणपदोक्तनिर्धर्मकत्वेल-
क्षणायोगनिरासेचोभयत्रापिकथंहेतुरित्याशंकायामाह केनचिदपिसंबंधाभावादिति सधर्मकत्वंधर्मैःसंबंधेस्यात् केनचिदपिसंबंधा
भावेकथंसधर्मकत्वं किंचसर्वेधर्माःकार्यरूपाएववेदांतसिद्धांते नार्किकमतेतुसर्वेपदार्थाःकारणरूपाएव पारिमांडल्यभिन्नानांकार
णत्वमुदाहृतमित्युक्तेः पारिमांडल्यमानस्याकारणरूपत्वेपिब्रह्मणोविभुत्वेनतदसंभवात् तथाचकार्यकारणभिन्नधर्माभावात् कार्य

कारणसंबंधाभावे सधर्मकत्वं न संभवतीति किंच लक्षणायाः शक्यसंबंधविषयत्वात् योगवृत्तेरपि पदार्थ योगप्रकृतिप्रत्ययार्थो योगविषयत्वात् योगस्य संबंधापरपर्यायत्वान्न लक्षणा योगवृत्तीसंभवतं इति भावः नश्रुतिगोचरत्वमिति श्रुतिगोचरत्वाभावे श्रुत्येकसमधिगम्ये ब्रह्मणि मनःप्रवृत्तिरपि न स्यात् इति ब्रह्मज्ञानसिद्धिरिति पूर्वपक्षाभिप्रायः अतएव निर्गुणेपि मनश्चरेदित्युपसंहारे मनःप्रवृत्त्युपपादनं संगच्छत इति ध्येयं १ बुद्धींद्रियेति ननु श्रुतीनां ब्रह्मपरत्वे आक्षिप्ते प्रभुर्जीवानां चतुर्वर्गार्थं बुद्ध्यादीनसृजदिति समाधानमयुक्तमित्याशंक्य प्रभ्वादिपदैः सूचितानां लक्षणैक्यनिषेधोपासनाकर्मपराणां पंचविधश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वप्रकारमाह अयमभिप्राय इति यद्यपि मुख्यागौण्योर्वृत्तीन संभवतस्तथापि लक्षणा संभवेत् कार्यकारणात्मकजगतो ब्रह्मणि संयोगसमवायादिसंबंधाभावेपि तत्राध्यस्तत्वेनाध्यासि

उत्तरमाह बुद्धींद्रियेति बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामनुशायिनां जीवानां मात्राद्यर्थं प्रभुरीश्वरोऽसृजत् मीयंत इति मात्रा विषयाः तदर्थं भवार्थम् भवो जन्मलक्षणं कर्म तत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः आत्मने लोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तये मुक्तय इत्यर्थः अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः जनानामिति वदन् जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्या

श्रीशुक उवाच बुद्धींद्रियमनःप्राणान् जनानामसृजत्प्रभुः

दिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति प्रभुरिति ईश्वरस्योपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियंतारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानंदं भगवंतं श्रुतयः प्रतिपादयंति यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ५ ५ ५ ५ ५ ५

कसंबंधसंभवात् अध्यस्तत्वाध्यासिकसंबंधाद्यनंगीकारे बुद्ध्यादिजगत्स्रष्टृत्वादिकमेव न संभवेदित्ययमुत्तराभिप्राय इत्यर्थः तत्रादौ लक्षणश्रुतीनां तात्पर्यमाह सगुणमेवेति सर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टमेव भगवंतं मुख्यया वृत्त्या गौण्या वा प्रतिपादयंत्यो लक्षणया तमेव सच्चिदानंदरूपं निर्धर्मकं तत्पदलक्ष्यं प्रतिपादयंतीत्यर्थः सगुणस्यैव निर्गुणत्वेन प्रतिपादने हेतुः गुणैरनभिभूत इति बिंबभूतेश्वरस्य निरूपाधिकत्वात् मायोपाधिकत्वपक्षेपि मायायाः स्वरूपानावरकत्वादिति भावः गुणानेवाह सर्वज्ञमित्यादिना समस्तेति उक्तेभ्योन्येपि समस्ताः कल्याणगुणाः सर्जनादिसंकल्पनजगत्स्रष्टृत्वदयालुत्वादयस्तन्निलयं उक्तसर्वज्ञत्वादिगुणप्रतिपादिकाः श्रुतीः क्रमेणोदाहरति यः सर्वज्ञ इत्यादिना सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेण सर्वं वेत्तीति सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं सर्वज्ञत्वादिलक्षणं तप इति सर्वज्ञतोदाहरणं

सर्वस्यवशी सर्वोपिब्रह्मादिरस्यवशेवर्ततइत्यर्थः अनेनसर्वशक्तिना सर्वस्येशानईशितेतिसर्वेश्वरत्वं यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिवींयम
यति नतुसूतादिवत्बहिःस्थित्वेत्यर्थः पृथिव्यादेवतायाआंतरइति अंतःस्थित्याप्राप्तःसंगोनिवार्यते अनेनसर्वनियंतृत्वंअनेनैवसर्वोपा
स्यत्वंसर्वफलदातृत्वंच योयोयांयांतनुंभक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति तस्यतस्याचलांश्रद्धांतामेवविदधाम्यहं सतयाश्रद्धयायुक्तस्तस्याराधन
मीहते लभतेचततःकामान्मयैवविहितान्हितानित्यादिष्वंतर्यामिणएवतत्तद्देवतारूपेणोपास्यत्वसर्वफलदातृत्वयोरवगतेः सपरमात्मा अ-
कामयत्कामितवान् कथं बहुस्यांबहुभवेयं अहमेवजगद्रूपेणप्रजायेयं उत्पन्नोभवेयं सईक्षतेतिऐतरेयश्रुतिः ऐक्षतेतिछांदो-
ग्येपाठः तत्सच्छब्दवाच्यंब्रह्मतेजोसृजत् सृष्टवत् इदंसकलकल्याणगुणनिलयंइत्यस्योदाहरणं सर्जनसंकल्पस्रष्टृत्वादीनांलोको
पकारार्थत्वेनतादृशानांदयालुत्वादिगुणानांप्रतीतेः सच्चित्स्वरूपत्वेसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मविज्ञानमानंदंब्रह्मेत्यादयः अनेनसगुणमेवेत्यार

सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरः सोकामयतबहुस्याम् सऐक्षततत्तेजोसृजत् सत्यंज्ञान
मनंतंब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतांतावत्संसारिणोजीवस्यतन्निवृत्तयेतत्वमसीत्यादिवाक्यानिबोधयंतितत्रचतत्वं

मात्रार्थंचभवार्थंचआत्मनेकल्पनायच २

पदयोः सामानाधिकरण्यंप्रतीयतेतच्चप्रकारांतरेणाघटमानंब्रह्मणिपर्यवसानंगमयति ७ ७ ७
ष्योक्तेनग्रंथेनजनानांमसृजत्प्रभुरित्यंतस्यपूर्वार्धस्याभिप्रायउक्तः ननूक्तश्रुतीनांमुख्यवृत्त्यासगुणपरत्वमेवास्तु मास्तुलक्षणयानि
र्गुणपरत्वंलक्षणाबीजस्यतात्पर्याद्यनुपपत्तेरभावादित्याशंक्यावांतरवाक्यरूपाणामेषांतटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणवाक्यानामैक्यपर
महावाक्यैनैकवाक्यत्वात् लक्षणयानिर्धर्मकपरत्वाभावेसर्वज्ञत्वादिधर्मविशिष्टेनब्रह्मणासंसारिजीवैक्यासंभवेनमहावाक्यैकवाक्य
त्वासंभवरूपंजीवब्रह्मैक्यासंभवरूपंचमहावाक्यैकवाक्यतान्वयानुपपत्त्याख्यंतात्पर्यानुपपत्त्याख्यंचलक्षणाबीजंध्वनयन् ऐक्यप
रश्रुतीनांलक्षणयानिर्गुणपर्यवसानमाह तथाभूतेश्वरतामित्यादिना तत्वमसीत्यादीत्यादिपदेनप्रज्ञानब्रह्म अहंब्रह्मास्मीत्यादिसं
ग्रहः ननुतत्वमस्यादिवाक्यानिनैक्यबोधकानि उपदेशरूपाणांतेषांयज्ञकर्तृत्वजीवस्तुत्यर्थकत्वात् अहंब्रह्मास्मीत्यादिपर्यालो
चनादिरूपाणांकर्तृसंस्कारार्थकत्वात् यथायज्ञेपत्नीकर्तृकमाज्यावेक्षणमाज्यसंस्कारार्थंविधीयते तद्वदहंब्रह्मास्मीतीक्षणस्यय
ज्ञकर्तृसंस्कारार्थविधानसंभवादित्याशंक्यनवक्तृत्वउपदेशेनोपक्रमोपसंहारादिलिंगैर्यज्ञप्रकरणभेदादिभिश्चतदसंभवमभिप्रे

त्यैक्यविधायकत्वमुपपादयति तत्रचेत्यादिना अपर्यायपदानामेकविभक्त्यंतत्वेसत्येकार्थनिष्ठत्वंसामानाधिकरण्यं प्रकारांतरेण
भागत्यागलक्षणेतरप्रकारेण प्रकारांतरेणाघटमानत्वंदर्शयति तथाहीत्यादिना एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वादित्यंतेन नतावदिति
विश्वेदेवादेवतायस्याःसावैश्वदेवीतिवैश्वदेवीपदमामिक्षावाचकमामिक्षापदमपितद्वाचकमितितप्तेपयसिदध्यानयतिसावैश्वदेव्यामि
क्षावाजिभ्योवाजिनमितिश्रुतिस्थवैश्वदेवीपदामिक्षापदयोरेकार्थकत्वेनसामानाधिकरण्यंतद्वत्ततत्वंपदयोर्नेत्यर्थः तप्तेदुग्धेदधिमिश्र
णेकृतेयत्कठिनद्रव्यं संपद्यतेतदामिक्षापदवाच्यंतेनविश्वेदेवदेवताकोयागोविधेयः यत्द्रवद्रव्यंतद्वाजिनंतेनवाजिदेवताकोयाग इ
तिचातुर्मास्यांतर्गतवैश्वदेवपर्वप्रकरणस्थोक्तश्रुतेर्विधित्सितोर्थः ननुवैश्वदेव्यामिक्षापदयोर्नैकार्थाभिधायकत्वं वैश्वदेवीपदेनामि
क्षाभिधाने आमिक्षापदप्रयोगोनस्यात् उक्तार्थानामप्रयोगइतिन्यायात् किंचविश्वेदेवस्तुतिपरायाऋगादेरपिवैश्वदेवीपदार्थत्वसंभ
वात्कथमामिक्षामात्रार्थकत्वमित्याशंकायामाह यथोक्तमित्यादि एषदेवतार्थस्तद्धितः अण्प्रत्ययः विश्वेदेवदेवतायुक्तामामिक्षां वदत्येव
नतूक्तदूषणभिया नवदतीतिशंकनीयमितिभावः तर्ह्यामिक्षापदसान्निध्यवैय्यर्थ्यंतत्राह आमिक्षापदसान्निध्यादिति वैश्वदेवीपदेन

तथाहि नतावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेनसामानाधिकरण्यम् यथोक्तम् आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्यैवैषत-
द्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणमितिकुतःभिन्नार्थत्वात् नचाजहत्स्वार्थयानिरूढलक्षणयाविशेषणविशेष्यभा
वेननीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तम् स्वबुद्ध्यारज्यतेयेनविशेष्यंतद्विशेषणमित्यादिकुतःविरुद्धार्थत्वेनतदयोगात् ७

विश्वदेवदेवताकःकश्चनद्रव्यविशेषइतिसामान्येनामिक्षोक्तावपिकोसौद्रव्यविशेषइत्यपेक्षायामामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षारूपइत्यव
गम्यते वृक्षमाम्रंपश्येत्यादौसामान्यविशेषशब्देषुतथादर्शनात् तथाचामिक्षापदसान्निध्येनतस्यैवतद्धितस्यैवसामान्यतोद्रव्यवाचकस्य
विशेषतोविषयार्पणंभवतीत्युत्तरार्धार्थः किंच एषतद्धितएववदतिऋगादिवाचकत्वसंभवेपि आमिक्षापदसान्निध्यादामिक्षामेववदति अ
तस्तस्यैवतद्धितकर्तृकमेवविषयार्पणमामिक्षारूपविषयबोधनमित्यादिकमप्यर्थोतरमूह्यं तत्वंपदयोर्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवत्सामानाधिक
रण्याभावेहेतुः भिन्नार्थत्वादिति परोक्षापरोक्षादिरूपार्थभेदादित्यर्थः नचाजहदितिनस्वार्थंजहीतस्ते अजहत्स्वार्थेताद्दशयोः पदयोर्नि
रूढलक्षणयानितरांरूढाचासौलक्षणाचतया अनादिपरंपरागतयानसांप्रतंरचितयातयायथाविशेषण विशेष्यभावेनसामानाधिकरण्यं
नीलमुत्पलमित्यादौतथातत्वंपदयोर्नेत्यर्थः विशेषणविशेष्यभावंलक्षयति स्वबुद्ध्येति स्वरूपसत्वमात्रेणनहिकिंचिद्विशेषणमि-
तिपूर्वार्धे अयमर्थः स्वाकारज्ञानेनविशेष्यमनवभास्यंकिंचिदपिवस्तुस्वरूपसत्वमात्रेणस्वस्थितिमात्रेण विशेषणंनहिभवति किंतुयेन

नीलादिनास्वबुद्ध्यास्वाकारज्ञानेन विशेष्यमुत्पलादि रज्यते भास्यते इतरस्माद्व्यावर्त्यते तद्विशेषणमिति विरुद्धार्थत्वेनेति तत्त्वंपदयोरिति
शेषः नीलगुणोत्पलद्रव्ययोराश्रयाश्रयित्वेनाविरुद्धस्वभावयोः स्वार्थत्यागंविनालक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेविरोधाभावात् तत्राज
हत्स्वार्थानिरूढलक्षणा तत्त्वंपदयोस्तुपरोक्षापरोक्षत्वादिविरुद्धार्थत्वेनस्वार्थत्यागंविनाविशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेस्तद्योगात् अज
हत्स्वार्थलक्षणयासामानाधिकरण्यासंभवादित्यर्थः शुक्लादिपदानां गुणिनिरूढत्वमते दंडोभिक्षुर्भिक्षत इत्यजहत् स्वार्थलक्षणाया सा
मानाधिकरण्योदाहरणंबोध्यं दंडधरोभिक्षुरित्याद्यर्थविवक्षणात् एतेन प्रथमश्लोके शुक्ल इतिगुणारूढिरुदाहृता अत्र पद्येतु-
नीलमुत्पलमित्यत्र लक्षणोच्यते इति पूर्वापरविरोधो निरस्तः मतभेदेनाविरोधात् नच प्रथमपद्ये शुक्ल इतिगुणपरमेव नद्रव्य
विशेषणमितिभ्रमितव्यं जातिरूढत्वापत्त्या गुणेन निर्देशार्हे इत्येतदुदाहरणत्वासंगतेः जहल्लक्षणयासमानाधिकरणंशंकते नचे
ति एकार्थत्वस्येति तत्त्वंपदार्थयोर्जीवेश्वरयोरैक्यस्य विवक्षितत्वेन सकलस्वार्थत्यागेन पदार्थांतरलक्षणे पदार्थांतरेणैवैक्यंस्या-
न्नेश्वरादिनेतिभावः एवंप्रकारांतराणि दूषयित्वासिद्धांतमाह अत इति वाच्यस्यैकभागत्यागभागांतरग्रहणे जहदजहत्स्वार्थलक्षणा

नच जहत्स्वार्थत्वेन संबंधिलक्षणयाकुसुमितद्रुमा गंगेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् अतोजहदजहत्स्वार्थलक्ष

णयासोयंदेवदत्त इतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानम् अस्थूलादिवाक्या

सोयंदेवदत्तइत्यत्र हि तद्देशतत्कालविशिष्टदेवदत्तदेहवाचकस्तच्छब्दः एतद्देशकालविशिष्टवाचकोयंशब्दः वाच्यभागयोर्देशकालादि
विशेषणयोर्विरोधेनैक्यायोगात् विरुद्धतत्कालैतत्कालादिविशेषणभागत्यागेनाविरुद्धविशेष्यस्वरूपमात्रग्रहणेनैक्यबोधनात्सामानाधि
करण्यंतद्वत्तत्त्वंपदयोःसर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वपरोक्षत्वापरोक्षत्वादिविशिष्टेश्वरजीवचैतन्यवाचकयोःपरोक्षत्वापरोक्षत्वादि विशेषणभागविरो
धाद्विरुद्धौविशेषणभागौत्यक्त्वानुगतमविरुद्धंचैतन्यमात्रं पदद्वयेन गृहीत्वाअखंडैकत्वबोधनात्सामानाधिकरण्यंतेनचलक्षणया निर्गु
णेपर्यवसानंसिद्धं निषेधपरश्रुतीनां ब्रह्मपरत्वमाह अस्थूलेति अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घं अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अथात आ-
देशो नेति नेतीत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मभिन्नसर्वोपाधिनिरसनेन निषेधावधिभूतं सर्वाधिष्ठानंब्रह्मलक्षणयाबोध्यत इतितेषांसाक्षान्मुख्यतउपाधि
निषेधकत्वमर्थात्तुलक्षणयानिर्गुणेपर्यवसानं एतेन पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति पूर्वपक्षाभिमतोनियमः प्रत्युक्तः अस्मिन्ज्योति
र्मंडले कश्चंद्र इति प्रश्ने निषेधरूपेषु न तारारूपो नोष्णकर इति प्रतिवचनवाक्येषु हि न कस्यापि पदस्यार्थश्चंद्रस्तथापि वाक्यैरेभिर्बोध्यते इ
तिस्पष्टं तथाविषंभुंक्ष्वेति शत्रुगृहे भोजननिषेधतात्पर्यके वाक्ये विषपदस्य वा भुंक्ष्वपदस्य वा न भोजननिवृत्तिरर्थस्तथापि वाक्येन-

लक्षणयाबोध्यते एवंसत्यज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिवाक्यैरुपक्रमाद्यवधृताखंडतात्पर्यकैर्मुख्यवृत्त्याविशिष्टवाचकैः समुदायलक्षणयानि
र्धर्मकमखंडंब्रह्मबोध्यते वाक्येलक्षणायामीमांसकैः स्वीकारात् वाच्यार्थानांब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाध्यासिकसंबंधस्याप्युक्तत्वाच्चेत्यदितःप्र
घट्टकाशयः तथाभूतेश्वरतामित्यादिनासाक्षादुपाधिनिषेधेनेत्यंतेनाकल्पनायेतिपदव्यंग्यार्थप्रतिपादनं ननुमुख्यवृत्त्याश्रुतीनांविशिष्टम
वलंबनमिति भग्नादिपदव्यंग्यार्थोवर्णितस्तत्रकिंतात्पर्यग्राहकमित्याशंकायामाह तथाचेतितत्रहिपद्येश्रीयानंसहशक्तिभिरित्यनेन
श्रियापुष्ट्यागिराकांत्याकीर्त्यातुष्ट्येलयोर्जया विद्ययाविद्ययाशक्त्यामाययाभिर्निषेवितमित्याद्युक्तैश्वर्यवैशिष्ट्यालंबनत्वंस्पष्टमेवो-
च्यतइत्यर्थः अकल्पनायेत्यनेनस्थूलादिकल्पनानिषेधरूपेणातन्निरसनमुखेननिषेधश्रुतीनांब्रह्मणिपर्यवसानंव्यज्यतइत्यत्रतात्प
र्यग्राहकमाह अंतेचेत्यादिनाउपसंहरिष्यतीत्यंतेन मात्रार्थंचेत्यादित्रयाभिप्रायमाह उपासनादीति आदिपदेनकर्मकांडोक्ताग्निहोत्रा
दिवाक्यानि अयंभावः उपासनाकांडकर्मकांडोक्ततत्तदनुष्ठानैर्हिधर्मार्थकामेतित्रिवर्गप्राप्तिः धर्मादेरपिपरमफलंमोक्षएव

नांतुसाक्षादुपाधिनिषेधेनतत्पदार्थशोधनउपयोगान्निर्गुणएवपर्यवसानम् तथाचात्रै
वोपक्रमेस्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिनाविशिष्टमालंबनंवक्ष्यति अंतेचश्रुतयस्त्वयिहिफलं
त्यतन्निरसनेनभवन्निधनाइत्युपसंहरिष्यतिउपासनादिवाक्यानांत्वन्यार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यव
लंबनेनज्ञानसाधनविधानेनतत्परत्वमित्येषादिक् २ ७ ७ ७

धर्मस्यह्यापवर्ग्यस्यनार्थोर्थायोपकल्पते नार्थस्यधर्मैकांतस्यकामोलाभायहिस्मृतः कामस्यनेंद्रियप्रीतिर्लाभोजीवेतयावता जीवस्य
तत्वजिज्ञासानार्थोयश्चेहकर्मभिरितिप्रथमस्कंधोक्तेः मोक्षश्चब्रह्मज्ञानादित्युपासनाकर्मकांडयोरपिपरमतात्पर्यंब्रह्मण्येवतथाच
क्रियार्थप्रवृत्ताश्चसृष्ट्यादयश्चतेषामवलंबनेनेतिद्वंद्वगर्भतत्पुरुषाश्रयेणेत्यपदयोजनार्थः दहरवैश्वानराद्युपासनावाक्यानित्रिवर्गफलो
द्देश्यकयज्ञादिक्रियार्थप्रवृत्तान्पुरुषान्प्रत्येव लंब्यनिर्धर्मकब्रह्मणउपास्यत्वसिद्ध्यर्थंसृष्टिस्थितिलयनियमनादींश्चोपाधिनावलंब्यतत्त
दुपासनाविधानद्वाराज्ञानसाधनंचित्तैकाग्र्यमेवविदधति निवृत्तात् ज्ञानसिद्धाननियोज्यान्प्रतिउपासनाविधेरप्यप्रवृत्तेःक्रियार्थप्रवृत्ता
नालंब्येत्युक्तं नचसृष्ट्याद्यनालंबनेब्रह्मणःसधर्मकत्वसिद्धिर्नापितांविनोपासनासिध्यतीतिसृष्ट्याद्यालंबनेनेत्युक्तं आदिपदोक्ताग्निहो
त्रादिवाक्यानिचैहिकफलककृष्यादिक्रियार्थप्रवृत्तानवलंब्यरोचनार्थेनसृष्ट्यादीत्यादिपदोक्तस्वर्गादिफलान्यवलंब्यज्ञानसाधनंचित्तशु

द्धिविविदिषादिकमेवतात्पर्यतोविदधति तमेतमात्मानंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंतियज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेत्यादिश्रुतेः सर्वा
पेक्षाचयज्ञादिश्रुतेरश्ववदितिपारमर्षसूत्रात् कर्ममोक्षायकर्माणिविधत्तेह्यगदंयथेत्याद्येकादशाद्युक्तेश्च अन्यार्थमप्रवृत्तेतिपाठेप्ययमेवा
र्थः एवंसर्वस्यापिवेदस्यब्रह्मपरत्वंसिद्धं ननुलक्षणादिप्रकारः स्पष्टंटीकायांनोक्तउपासनादिकांडस्येत्थंपर्यवसानवर्णनेबीजंचनोक्त
मित्याशंकायामाह एषादिगिति दिगर्थस्तूपपादितएवेतिसंक्षेपः २ वैतंडिकेति स्वपक्षस्थापनहीनावितंडातत्प्रधानायेतर्कास्तदाग्रहराहि

अनूचानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्नसंदेहोयुक्तइत्याह सैषेति सैषायथोक्तालंबनाब्राह्मीब्रह्मपराश्रद्धया आदरेणवैतंडिक
तर्कानभिनिवेशेनयः श्रवणादिनाधारयेत् स अकिंचनः निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् परंपदंप्राप्नुयादिति ३ एतदेवसर्वश्रुत्यर्थ

सैषाह्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृता श्रद्धयाधारयेद्यस्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः ३ अत्रतेवर्णयिष्यामिगाथांनारायणा
न्विताम् नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच ४ एकदानारदोलोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियः सनातनमृषिंद्रष्टुं
ययौनारायणाश्रमम् ५ योवैभारतवर्षेस्मिन् क्षेमायस्वस्तयेनृणाम् धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थित
स्तपः ६ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः परीतंप्रणतोपृच्छदिदमेवकुरूद्वह ७ तस्मैह्यवोच
द्भगवान् ऋषीणांशृण्वतामिदम् योब्रह्मवादः पूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम् ८ श्रीभगवानुवाच स्वायंभु
वब्रह्मसत्रंजनलोकेभवत्पुरा तत्रस्थानांमानसानांमुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ९ ॐ ॐ ॐ

निरूपणेनप्रपंचयितुमितिहासमवतारयति अत्रेति नारायणान्वितांनारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांतांगाथामितिहासम् ४ ५ ६
७ ८ ब्रह्मसत्रमिति यथायजमानाएवसमानाऋत्विगादिरूपायत्रकर्मकुर्वंतितत्कर्मसत्रंप्रसिद्धम् तथायत्रसमानाएववक्तृ
श्रोतृभावेनब्रह्ममीमांसंतेतत् ब्रह्मसत्रम् ९ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ
तेन ३ गाथासंवादशब्दयोर्नियतलिंगयोः सामानाधिकरण्यं नारदस्यचप्रष्टुर्नारायणस्यप्रवक्तुः संवादरूपांगाथां अतएवप्रवक्तृत्वेननारा
यणोऽन्वितोयस्यांतथाविधामित्यर्थः प्रष्टृत्वेननारदान्वितापिगाथातथापीहप्रष्टुरज्ञत्वाद्वक्तुः श्रैष्ठ्यंनतुवक्ष्यमाणब्रह्मसत्रइवश्रोतृप्रवक्त्रोः
साम्यमितिज्ञापनायनारायणान्वितामित्युक्तं परेतु नारायणेब्रह्मणिसमन्वितामित्याहुः ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॐ

१० ११ प्रलयसमयइति हिरण्यगर्भमुक्तिनिमित्ते महाप्रलये दैनंदिनप्रलयेचेत्यर्थः निद्राणमिवेति जगत्कार्यंप्रति अकृतावधानंसंतं
प्रबोधयामासुःविश्वसृष्ट्य विद्यानाशादिकार्ये अवधानंकारयांचक्रुः सर्वज्ञेपितादृशबोधनस्यस्वाधिकारप्राप्तत्वेनावश्यंकर्तव्यत्वात् १२
तच्चप्रबोधनं ब्रह्मादिगुरूणामपितासांसहजतद्दास्येनैवेति दृष्टांतेनव्यंजयतियथेति १३ जयजयेति अजामविद्यामितिनजायतइत्यजा आना

अहोनर्हिमयाकथंतन्नज्ञातमित्यत आह श्वेतद्वीपमिति तदीश्वरं तत्रस्थंमामेवानिरुद्धमूर्तिम् १० ननुसर्वज्ञास्तेकस्तत्रवक्ता
प्रष्टावातत्राह तुल्यश्रुतेति श्रुतादिभिरविशेषाः अरिमित्रोदासीनहीनत्वेननिरुपमकरुणाः अतःसर्वे प्रवचनयोग्याअपि
कौतुकेनैकंवक्तारंकृत्वा ऽन्येपप्रच्छुरित्यर्थः ११ स्वसृष्टमिति स्वयंनिर्मितमिदंविश्वंप्रलयसमये आपीयसंहृत्यशयानं
योगेननिद्राणमिववर्तमानम् तदंते प्रलयांतेतल्लिंगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैःपरमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथमनिश्वासभूताः श्रुतयः प्र

श्वेतद्वीपंगतवतित्वयिद्रष्टुंतदीश्वरम् ब्रह्मवादःसुसंवृत्तः श्रुतयोयत्रशेरते तत्रहायमभूत्प्रश्नस्त्वंमांय
मनुपृच्छसि १० तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः अपिचक्रुःप्रवचनमेकंशुश्रूषवोऽप-
रे ११ सनंदनउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः तदंतेबोधयांचक्रुस्तल्लिंगैःश्रुतयःपरम् १२
यथाशयानंसम्राजंबंदिनस्तत्पराक्रमैः प्रत्यूषेभ्येत्यसुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः १३ श्रुतयऊचुः जय
जयजह्यजामजित दोषगृभीतगुणांत्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः

बोधयामासुः १२ सुश्लोकैः शोभनाःश्लोकाःकीर्तयोयेषुतैः पराक्रमैः १३ जयजयेति भोअजितजयजयउत्कर्षमाविष्कुरुआ
दरेवीप्साकेनव्यापारेण अगजगदोकसां अगानिस्थावराणिजगंतिजंगमानि ओकांसिशरीराणियेषांजीवानांतेषामजामविद्यां
जहिनाशयकिमितिगुणवतीहंतव्येत्यतआह दोषगृभीतगुणाम् दोषायानंदाद्यावरणायगृहीतागुणायया ताम्
दिसिद्धेत्यर्थः जीवईशोविशुद्धाचित्तथाजीवेशयोर्भिदा अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयइत्युक्तेः अनादिभावरूपत्वेनात्मवत् नाशयितु
मशक्येतिभावः ईदृश्याअपिनाशयोग्यताव्यंजनायाविद्यामितिव्याख्यातं नविद्यतइत्यविद्येति अध्यस्तत्वेन परमार्थतः कालत्रयेप्यविद्यमानत्वा
दधिष्ठानस्वरूपप्रकाशेननाशयोग्यांतांजहीतिभावः गुणवतीति जगच्चित्रदर्शनचातुर्यादिगुणशालिनीत्यर्थः ७ ७

निगमोवेदइति अनुचरेदितिपदसंबंधेनार्थपूर्तिः एवंनिगमोनुचरेदितिपदद्वयमात्रार्थउक्तः क्वचिदजयेत्यादि सर्वार्थयोजनयाह
नन्वित्यादियतोवेत्यारभ्यप्रपद्यइत्यंताश्रुतिरजयाचरतइत्यस्योदाहरणं यआत्मनीत्यादिरखिलशक्त्यवबोधकेत्यस्य सत्यंज्ञानमि
त्यादिरात्मनाचरतइत्यस्य अयश्रुत्यर्थः यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतितद्विजिज्ञासस्व
तद्ब्रह्मेति यतोयस्मान्निमित्तोपादानोभयरूपाद्वैप्रसिद्धानिइमानिभूतानिब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिस्थि
हृद्गुहोर्भश्छंदसीतिप्रकारः इयंस्वैरिणीवपरप्रतारणायगुणानृगृण्हाति अतोहंतव्येति नर्हिमय्यपिदोषमावहेदितिप्रसापितत्रकाश
क्तिः स्यादतआह त्वमिति यद्यस्मात्वमात्मनः स्वरूपेणैवसमवरुद्धसमस्तभगः संप्राप्तसमस्तैश्वर्योसिवशीकृतमायत्वादितिभावः
स्वयमेवतेज्ञानवैराग्यादिनाकिंनहन्युरित्यतआह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषांत्वमेवांतर्यामीसर्वशक्त्युद्बोधकः अतोनतेज्ञाना
दौस्वतंत्राइतिभावः अहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणोजीवानांकर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्रकिंप्रमाणमितिचेत् अह
मेवप्रमाणमित्याह निगमः वेदः ननुएवंभूतेमयिकथंश्रुतीनांप्रवृत्तिस्तत्राह क्वचिदितिकदाचित्सृष्ट्यादिसमये अजयामाययाचरतः

अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकतेक्वचिदजयात्मनाचचरतोऽनुचरेन्निगमः १४

क्रीडतः नित्यंचालुप्तभगतयासप्रज्ञानानंतानंदैकरसेनात्मनाचचरतोवर्तमानस्यनिगमोनुचरेत् प्रतिपादयेत्कूर्मणिषष्ठ्यो यतोवा
इमानिभूतानिजायंते योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मैतंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये यआ
त्मनितिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मयः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतंप्रतिपादयतीत्यर्थः १४ जयजयाजितजह्य
गजंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् नहिभवंतमृतेप्रभवंत्यमीनिगमगीतगुणार्णवतातव १ ७ ७
तिलभंतेनाशंगच्छंतिसंतियत् अभिसंविशंतियस्मिंस्तादात्म्यंप्राप्नुवंतितद्ब्रह्मेतिविजिज्ञासस्वविचारयेति योब्रह्माणमिति यः परमेश्वरः
पूर्वंसृष्ट्यादौब्रह्माणंहिरण्यगर्भंविदधातिसृजति तस्मैहिरण्यगर्भायवेदान्प्रहिणोतिददाति तंदेवंद्योतमानंज्ञानरूपंआत्मबुद्धिंस्वविष
यबुद्धिप्रकाशयतिददाति यद्वा आत्माकारबुद्धौप्रकाशतेतंमुमुक्षुरहंशरणंगच्छामीति यआत्मनिजीवेतिष्ठन्आत्मानंजीवंनियमयति
सोंतर्यामीसर्वस्येत्यंतर्यामिब्राह्मणतात्पर्यं सत्यंकालत्रयाबाध्यंज्ञानस्वरूपंत्रिविधपरिच्छेदशून्यंब्रह्मयोवेदसोश्नुतेसर्वान्कामान्
सहेति १ १४ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७

इंद्रोयातइति यामापणइत्यस्माच्छतृप्रत्ययेषष्ठी तथाचयातोजंगमस्य अवसितस्यस्थावरस्येंद्रोराजाईश्वरइति अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अयमग्निर्दिवोमूर्धासूर्यरूपेणद्युलोकस्यमूर्द्धाभवति ककुत्श्रेष्ठः पृथिव्याःपतिः जाठरादिरूपेण भूलोकस्यपालकइत्यर्थः वाचारंभणमिति वाचारभ्यमाणंउच्चार्यमाणंनामधेयंनामैवविकारोनतुघटशरावादिनामातिरिक्तोमृदिविकारोवस्तुतोस्ति परमार्थतोमृत्तिकेत्येवमृ

ननुकथंमामेवंप्रतिपादयंति यतइंद्रोयातोऽवसितस्यराजेत्यादिभिः इंद्रः यातोजंगमस्य अवसितस्यस्थावरस्यचराजेति प्रतिपाद्यते न थाअग्निर्मूर्धादिवइत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यंतेतत्राह बृहदुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धमिंद्रादिसर्वं बृहत्ब्रह्मत्वमित्येवावयंतिजानंति कथंबृहतएवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेनकुतः यतोबृहतः सर्वस्योदयास्तमयौउत्पत्तिलयौसर्वोपादानत्वात् तर्हिकिंविकारित्वंबृहतः न अविकृतात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाशब्दउपमार्थः यथा घटादेर्विकृतेमृदिउदयास्तमयौतद्वत् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रति

बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतया यतउदयास्तमयौविकृतेर्मृदिवाविकृतात् अतऋषयोदधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमयथाभवंतिभुविदत्तपदानिनृणाम् १५ ७ ७

पादनादित्यर्थः अतः कारणादृषयोमंत्रास्तद्रष्टारोवात्वय्येवमनोवचनाचरितंदधुः मनसा आचरितंतात्पर्यंवचनाचरितमभिधानंचधृतवंतः नपृथग्विकारेष्वित्यर्थः अत्रनिदर्शनम् कथमयथेति नृणांभूचराणांयत्रकुत्रापिदत्तानिनिक्षिप्तानिपदानिभुविकथमयथाभवंति अदत्तानिभवंति अतोयथामृत्पाषाणेष्टकादिषुदत्तानिपदानिभुवंनव्यभिचरंति तथायत्किमपिविकारजातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंप्रतिपादयंतीत्यर्थः १५ द्रुहिणवह्निरवींद्रमुखामरा जगदिदंनभवेत्पृथगुत्थितम् बहुमुखैरपिमंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतोविनिगद्यसे २ ७ ७ ७ ७

त्तिकैवतुसत्यंवस्तु अस्तीतिदृष्टांतः एवंपरमकारणब्रह्ममात्रत्वंसर्वकार्यजातस्येति सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यस्यतज्जलानितिशांतउपासीतेतिवाक्यशेषः सर्वमिदंजगत्ब्रह्मैवखलु तज्जलान् तस्माद्ब्रह्मणोजायत इतितज्जंतस्मिन्लीयतइतितल्लंस्थितिकालेतस्मिन्नेवानितिप्राणितीतितदनत् तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्चेत्यर्थः इतिअतः शांतोरागद्वेषादिशून्यः सन्नुपासीतेति द्रष्टारोवेतिवाशब्दः समुच्चये ऋषिपदेएकशेषेणोभयविवक्षणात् तेनमंत्रद्रष्टारोमनसाचरितंदधुः मंत्रास्तुवचनाचरितमभिधानंदधुरितियथायथंसंबंधः २ १५ ७ ७

तथाभूतादुःखानित्यजंतीति किमुवक्तव्यमित्यन्वयः श्रुत्यर्थस्तु ज्ञानमाहात्म्यपरमुपकोशलंप्रतिजाबालवचनं यथापुष्करेतिकमलपत्रे
जलानिनाश्लिष्यंतेनलग्नानिभवंति एवंएवंविदिब्रह्मज्ञानवतिपापंकर्मनश्लिष्यतइति पापकेनकर्मणानलिप्यतेनलिप्तोभवति तत्तदा

त्वमेवसर्वनिगमगोचरइतिसतांप्रवृत्त्याद्रढयति इतितवेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिकृत्वाभोस्त्र्यधिपते त्रिगुणमायामृगीनर्तक
सूरयोविवेकिनस्तव अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिंसकलजनवृजिननिरसनहेतुंकीर्तिसुधासिंधुमवगाह्यनिषेव्यतपांसित
पंतीतितपांसिपापानिदुःखानिवाजहुस्त्यक्तवंतः त्वदीयकथामात्रेणयदापापत्यागः तदाकिमुवक्तव्यम् येपुनःस्वधामविधु
ताशयकालगुणाःस्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेनैवविधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अंतःकरणधर्मारागादयःकालगुणाजरादयश्चयैस्तेनथाहे
परमतवाजस्रसुखानुभवमखंडानंदानुभवंपदस्वरूपंभजंतिसेवंते तथाभूताःदुःखानित्यजंतीति तद्यथा यथापुष्करपलाशमापोन

इतितवसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्यतपांसिजहुः किमुतपुनः
स्वधामविधुताशयकालगुणाः परमभजंतियेपदमजस्रसुखानुभवं १६ ❁ ❁

श्लिष्यंते एवमेवैवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते नकर्मणालिप्यतेपापकेन तत्सुकृतदुष्कृतेविधुनुते एवंहवावनतपति किमहंसाधुनाक
रवंकिमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः १६ सकलवेदगणेरित सद्गुणस्त्वमितिसर्वमनीषिजनारताः त्वयिसुभद्रगुणश्रवणा
दिभिस्तवपदस्मरणेनगतक्लमाः २ असूर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः तथानचेदवेदी
न्महतीविनष्टिः येतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवोपयंतीत्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदंति ❁

ब्रह्मलोकमार्गेविरजानदीतरणकालेसाक्षात्कारकालेवापुण्यपापेविधुनुतेत्यजतीत्यर्थः एवमिति यथोक्तात्मविदंनतपतिनसंतापयति
हवावेत्यवधारणे संतापमेवाह किमिति अहंसाधुपुण्यकर्मकिंकुतोनाकरवं नकृतवानस्मिकस्मात्पापंकृतवानस्मीत्येवंसंतापोविदु
षोनेत्यर्थः २ १६ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁ ❁

असुर्याइति ह्रस्वमध्यंपदं अक्षराणामिमे असुर्याः प्रसिद्धास्तेलोकाः अंधेनगाढेनतमसा आत्माज्ञानेनप्रसिद्धांधकारेणवावृताव्याप्ताः प्रेत्यमृत्वातान्लोकांस्तेगच्छंति येकेचकेचन आत्महनः अविद्यादोषेण आत्मापलापकर्तारः ब्रह्मज्ञानशून्यादुर्योनीः प्राप्नुवंतीत्यर्थः चेन्नूयदिनावेदीत्ब्रह्मनज्ञातवान्तदामहतीविनष्टिः हानिः दुष्परिहराजन्ममरणादिरूपासंसृतिरित्यर्थः उभयविधभजनेति कथामृताब्धीत्युक्तश्रवणकीर्तनरूपंभजनमेकं भजंतियेपदमजस्रेत्याद्युक्तसच्चित्सुखस्वरूपभजनमपरं तर्हिसत्यत्वमिति पुरुषविधस्यसाकारत्वेनसावयवत्वान्नाशावश्यंभावात् कोशेष्वन्वयेकोशसंबंधध्रौव्यात् सत्यत्वासंगत्वव्याहतिरितिभावः अन्नमयादिषु अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदम

दृतयइवेति असुभृतोनरायदिते अनुविधाअनुविधतीत्यनुविधाअनुवर्त्तिनोभक्ताइतियावत् तर्हिश्वसंतिजीवंतिसफलजीवनाभवंति इतरथाहृतयइवभस्त्राइववृथाश्वासाइत्यर्थः नन्वभक्तानामपिकामादिफलमस्त्येव नकार्यकारणानुग्राहकत्वेनजीवनहेतोस्त्वाभजनेकृतप्रानांतदपिनसिद्ध्येदित्याशयेनाह महदहमादयइति महानहंकारश्च आदिर्येषांतेयदनुग्रहतः यस्यानुप्रवेशेनलब्धसामर्थ्याः संतः अंडंदेहंसमष्टिव्यष्टिरूपंसृष्टवंतः तत्रचपंचापिकोशानन्नमयादीनाविश्यतत्तदाकारःसन् यश्चेतयतेसत्वंतदाह पुरुषविधइतिपुरुषस्यान्नम

दृतयइवश्वसंत्यसुभृतोयदितेऽनुविधामहदहमादयोंऽडमसृजन्यदनुग्रहतः पुरुषविधोऽन्वयोऽत्रचरमोऽन्नमयादिषुयःसदसतःपरंत्वमथयदेष्ववशेषमृतम् १७ ॥ ॥

यादेर्विधेवविधा आकारोयस्यसतथा ननुचिदेकरसस्यकथंतत्तदाकारता अतआह अन्वयोऽत्रेति अत्रएष्वन्नमयादिष्वन्वेतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवंतर्हिसत्यत्वमसंगत्वंचकथंतत्राह चरमोऽन्नमयादिषुयइति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषुयश्चरमोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छत्वेनोक्तः सत्वमितिसंबंधः ननुतथाऽप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वव्याहातिरेवतत्राहसदसतःपरंत्वमथयदेष्ववशेषमृतमितिसदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेःपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिभूतंअवशेषमवशिष्यतइत्यवशेषमबाध्यम् ॥ ॥

येषुपुच्छत्वेनसर्वाधारत्वेनोक्तइति अन्नमयाद्याकारत्ववर्णनस्यनिराकारपुच्छब्रह्मबोधार्थत्वान्निराकारत्वस्यैववास्तवत्वात्सत्यत्वमव्याहतमितिभावः ननुकोशेष्वन्वयेअसंगत्वक्षतिरनन्वयेव्यापकत्वक्षतिरितिगूढाशयःशंकते नन्विति परंव्यतिरिक्तमिति असंगमित्यर्थः अन्नमयादेःकल्पितत्वेनमिथ्यात्वात् तेष्वन्वयेपितत्संबंधस्यमिथ्यात्वात् उभयोःसंबंधिनोःसत्यत्वएवसंबंधस्यसत्यत्वनियमात्कल्पितसंबंधेननवास्तवकासंगत्वक्षतिरितिभावः अबाध्यमितिकोशैःसंगेतद्बाधेनबाधापत्त्यासर्वबाधेशून्यवादापत्तेर्निरवधिकबाधानुपपत्तेश्चसर्वबाधावधिभूतावशेषसिद्ध्याप्यसंगत्वसिद्धिरितिभावः

सत्यमिति अतएवासंगंच ससंगस्यसत्यत्वादर्शनादितिभावः असंगस्यापिकोशान्वयवर्णनमसंगपुच्छब्रह्मबोधार्थमेवेतिस्पष्टीकर्तुंशंक
ते नहीति वस्तुतोसंगत्वेन्वयवर्णनंनोपयुक्तमित्यर्थः समाधत्ते शाखाचंद्रवदिति सूक्ष्मचंद्रकलाप्रदर्शनायात्यंतंचंद्रसंबंधशून्यापिवृक्षशाखा
मुग्धंप्रतिचंद्रत्वेनप्रथमंप्रदर्श्यते ततःशाखाग्रेचंद्र इत्यादिप्रदृश्यते तद्वत्शुद्धस्वरूपबोधनार्थंकोशपंचकेन्वयोसंगस्याप्यात्मनउच्यत इत्य-
र्थः सवाएषइति एषोन्नरसविकारःस्थूलदेहएवपुरुष आत्मेत्युक्तान्योंतर आत्माप्राणमय इत्येवंप्राणमय मनोमयविज्ञानमयानंद मयानांपूर्व
पूर्वतःसूक्ष्माणामांतराणांचकोशानामुपदेशंकृत्वाप्रतिकोशपर्यायंतस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधइतिवाक्यमुच्यते तस्यान्नमयादेःपुरुषवि

अथअतएवऋतंसत्यम् नहिकिमर्थंतेष्वन्वयउक्तः शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि सवाएषपुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव
शिरइत्यादिनास्थूलसूक्ष्मक्रमेणपंचकोशानुपदिश्यतस्यपुरुषविधतामन्वयंचपुरुषविधइतिपुनःपुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्यब्रह्मपुच्छंप्र
तिष्ठेतिसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यनवद्यम् १७ नरवपुःप्रतिपद्ययदित्वयिश्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः नरहरेनभजंतिनृ
णामिदं दृतिवदुच्छ्वसितंविफलंततः ४ एवंतावत्सर्वात्मकेपरमेश्वरेसर्वश्रुतिसमन्वयेनसद्भजनीयत्वमुक्त्वा अभक्तनिंदयाच तदेवदृढी

उदरमुपासतेयऋषिवर्त्मसुकूर्पदृशः परिसरपद्धतिंहृदयमारुणयोदहरम्

कृत्येदानीमनवगाह्यमहिमनिप्रथमंतावदुपाध्यालंबनमुपासनमुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्षाउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवताइ
तऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतइत्याद्याः श्रुतयोविदधतीत्याह उदरमुपासतइति ऋषिवर्त्मसुऋषीणांसंप्रदायमार्गेषुयेकूर्पदृश
स्तेउदरालंबनंमणिपूरकस्थंब्रह्मोपासतेध्यायंतिशार्कराक्षाइतिश्रुतिपदस्यप्रतिपदंकूर्पदृशइति कूर्पंशर्करारजोविद्यते दृक्षुअक्षिषु
येषांतेतथा रजःपिहितदृष्टयःस्थूलदृष्टयइतियावत् उदरस्यहृदयापेक्षयास्थूलत्वात् यद्वा कूर्पंसूक्ष्मंसूक्ष्मदृशइत्यर्थः
धतांपुरुषाकारतामनु अनुसृत्यअयमुत्तरोत्तरकोशोपाधिकोपिपुरुषविधःपुरुषाकारोभवतीतितस्यपुरुषेत्यादिश्रुतेरर्थः एवंपुनःपुनःप्रति
कोशपर्यायंकोशान्वितत्वंप्रदर्श्यब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वाधारसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमिति ४ संगतिंवक्तुमुक्तश्लोकचतुष्टयार्थमनुव
दति एवंतावदिति सर्वश्रुतिसमन्वयेनेत्यंतःप्रथमश्लोकद्वयार्थः सद्भजनीयत्वमितिइतितवसूरयइत्यस्यार्थः अभक्तनिंदयेतिदृतय
इवेत्यस्य उदरंब्रह्मेति उदरस्थवैश्वानरोपाधिकंब्रह्मशर्कराक्षस्यापत्यानिशार्कराक्षाऋषयउपासतेचिंतयंति हृदयंउदरादूर्ध्वंभूतहृत्कम
लस्थंदहराकाशाख्यंब्रह्मेत्युपासते ब्रह्माहैवेताइति इहइत्येतौनिपातौस्पष्टार्थौ ताइतितेउदरहृदयोपाधिकेब्रह्माब्रह्मणीएवेत्यर्थः

ताब्रह्माइतिपदद्वयेद्विवचनस्यडादेशः ऊर्ध्वस्त्वेवेति तुपुनस्तदेवब्रह्मस्तुषुम्नानाडीरूपेणोर्ध्वेमुदसर्पदगच्छत् तत्रोर्ध्वमुद्गम्यशिरोश्र
यतआश्रितवत् हृदयविशेषणमितिअजहल्लिंगत्वान्नपुंसकत्वंनेतिज्ञेयं परिसरानाड्यास्तासामिति तथाचपरिसरापद्धतिमितिवक्तव्येङ्स्यो-
ड्यापोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलमितिसूत्रेणछांदसः शतंचैकाचेतिएकोत्तरशतमित्यर्थः हृदयस्थहृद्गोलकस्य एकासुषुम्नाख्यामूर्धानंगताविष्वक्
नानागतयस्तिर्यगूर्ध्वगाअन्यानाड्यः उत्क्रमणेप्राणोत्क्रमणद्वारभूताः संसारागमनहेतुभूताभवंतीत्यर्थः ५ उदरस्थंहृदयस्थंचभगवंतंमुन
यउपासतेइत्युक्तेभगवतोहृदयाद्युपाधिप्रवेशेनोपाधितारतम्यकृताल्पत्वमहत्वभावप्राप्त्याजीवसाम्यमाशंक्यजीवोविद्यांतःकरणप्रति-
बिंबितःपरिच्छिन्नःप्रतिशरीरंभिन्नउदरादिषुवर्ततेईश्वरस्तूपाधिपरिच्छेदशून्यएकःसर्वव्यापित्वादिरूपेणेतिप्रतिबिंबेनजीवेनबिंबभूतःस्व
तदाहृदयस्थंसूक्ष्ममेवालक्ष्यतत्प्रवेशायप्रथममुदरमुपासतइतिभावः आरुणयस्तुसाक्षात् हृदयस्थंदहरंसूक्ष्ममेवोपासते हृद
यविशेषणम् परिसरपद्धतिमिति परितःसरंतिप्रसर्पंतीतिपरिसरानाड्यः तासांपद्धतिंमार्गंप्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्य
फलमाह ततइति ततोहृदयात्भोअनंततवधामउपलब्धिस्थानंसुषुम्नाख्यंपरमंश्रेष्ठंज्योतिर्मयंशिरःमूर्द्धानंप्रतिउदगात् उदसर्पत्मू

ततउदगादनंततवधामशिरःपरमंपुनरिहयत्समेत्यनपतंतिकृतांतमुखे १८

लाधारादारभ्यहृदयमध्यात् ब्रह्मरंध्रंप्रतिउद्गतमित्यर्थः कथंभूतंधाम यत्समेत्यप्राप्यपुनरिहकृतांतमुखेमृत्युमुखेसंसारेनपतंति त
थाचश्रुतिः शतंचैकाहृदयस्यनाड्यस्तासांमूर्द्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वगन्याउत्क्रमणेभवंतीति १८ उ
दरादिषुयःपुंसांचिंतितोमुनिवर्त्मभिः हंतिमृत्युभयंदेवोहृद्गतंतमुपास्महे ५ ७ ७ ७
नियंतोपास्यइत्याशयेनसमाधत्ते नन्वित्यादिना एकइति उदराद्युपाधिभेदेनभेदोनेत्यर्थः अतोदेवःसर्वोपास्यइत्यर्थः दुर्लभत्वंवारयति सर्व
भूतेष्विति तर्हिसर्वेषांप्रत्यक्षःकुतोनतत्राह गूढइति घनछन्नदृष्टीनांसूर्यइवमायावृतमतीनांनभासतइत्यर्थः एकस्यकथंसर्वभूतस्थत्वं
तत्राह सर्वव्यापीति आकाशवदितिभावः सर्वभूतांतःस्थितिप्रयोजनमाह सर्वभूतानामंतरात्मानियंतेति कर्माध्यक्षःकर्मकारयिताक
र्मफलप्रदाताच सर्वभूतानामधिवासोधिष्ठानं ननुप्रकृतेरिवजडतयासर्वाधिष्ठानत्वेकर्माध्यक्षत्वमनुपपन्नंतत्राह साक्षीति ननुसाक्षाद्द्रष्टा
साक्षीद्रष्टाचदर्शनाश्रयइतिस्वतोजडत्वंतार्किकोक्तरीत्याप्रसज्यतेतत्राह चेताइति ज्ञानस्वरूपइत्यर्थः केवलः अद्वितीयइतिसाक्षित्वो
त्त्याप्रसक्तसाक्षिसाक्ष्यरूपभेदनिरासः एकोदेवइत्याद्युक्त्याप्रसक्तमेकत्वादिधर्माश्रयत्वंवारयति निर्गुणश्चेतिविशान्निव वर्तमान

इति अंतःकरणादिषु प्रतिबिंबिततया जीवरूपेण वर्तमानो त एव न्यूनाधिकभावे नाजगजादिषु उपाधितारतम्यकृतप्रतिबिंबाद्यल्प
त्वमहत्वादिना चकास्तीत्यर्थः सत्यं तव धाम स्वरूपमिति य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयतीत्याद्यंतर्यामिब्राह्मणोक्तं नियंतृरूपं

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीववदुदरादिसंबंधे तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये सति केन विशेषेणोपास्यत्वमिती मामाशंकां परिहरंत्यः एको दे
वः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह
स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयं कृतास्तु उच्चनीचमध्यमास्तु योनिषु अभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतया उपादानतया
प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्यप्रवेशासंभवाद्विशन्निव वर्त्तमानस्तरतमतो न्यूनाधिकभावेन च कास्ति अवभाससे स्वकृता योनीर
नुकरोतीति स्वकृतानुकृतिः अनलवत् अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यहीनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वत् अथ अतो

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः अथ वित
थास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयंत्यभिविपण्यव एकरसम् १९ ॥

वितथास्तु मिथ्याभूतास्वमूषु योनिषु अवितथं सत्यम् यतः समम विशेषमतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयः अ
न्वयंति जानंति नु इति पृथक् पदं वा अत्र हेतुः अभिविपण्यव इति अभितो विगतव्यवहाराः पणव्यवहार इत्यस्य रूपं पण्युरिति ऐहिका
मुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मात्रम् अतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्व
मिति भावः १९ स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्ज्जितम् सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवंतं भजामहे ॥ ॥ ॥

बिंबात्मकमित्यर्थः इत्यस्येति पणव्यवहारे पन चेति पठितस्येत्यर्थः रूपं पन्युरिति पनेर्बाहुलकादौणादिको युप्रत्ययः अनुनासिकप्रति-
ज्ञाया अभावादनादेशाभावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदानीं भारतीतीर्थादिसंमतं प्रतिबिंबमिथ्यात्वपक्षमनादृत्य प्रतिबिंबो बिंबादभिन्नत्वाद्धिंबात्मना सत्यः बिंबभेदादिधर्मा एवाध्यस्तानतत्र
धर्म्यध्यास इति विवरणादिसिद्धांते न जीव एवोपाधिकृतादोषा वस्तुतो न संति किमुत बिंबभूतेश्वर इति दर्शयितुमाह अपीति यश्चायं पुरुषे देहप्रत्यगा
त्मा यश्चासावादित्ये सूर्यमंडले उपास्यत्वेनोक्तः परमेश्वरः स एकः तत्त्वमसीति वाक्यार्थ उक्तः तस्य महात्मनो महानुभावस्य भक्तस्य एते अस्यांश्चे
ताश्वेतरोपनिषदि कथिता अर्था जीवब्रह्मैक्यादयः प्रकाशंते यथावत्साक्षात्कृता भवंति नान्यस्य हि यस्मादेवं तस्माद्ब्रह्मज्ञानेच्छुभिरीश्वर गुरुविष
अपि च कुतोऽन्वियमाशंका स्यात् भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतो विद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवद्भावलक्षण
याबोधयंत्यस्तं दोषं निषेधयंति स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः ननु कृत्वर्थस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्व
रत्वेन क्रियते न तु तस्येश्वरत्वं बोध्यते नैतद्युज्यते यतस्तत्र यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते म
हात्मनः इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति स्वकर्मोपार्जितेषु पुरेषु देहेषु अमी
षु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्य तवांशकृतं वदंति अंश इवांशः कृत इव कृतः

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् इति नृगतिं वि
विच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेंऽघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः २० ७ ७

तद्रूपं वदंतीत्यर्थः ननु कार्यकारणसंवृतस्य कुत एवंभूतत्वं तत्राह अबहिरंतरसंवरणमिति बहिः कार्यमंतरं कारणं वस्तुत-
स्तदावरणशून्यम् तयोरसत्वादित्यर्थः एवं नृगतिं नुर्जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य विशोध्य कवयः अन्यथेदं न प्राप्यत इति जा
नंतः निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनमासमंतादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पितानि क
र्माणि मुक्तिफलं फलंति तं भवतोंऽघ्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासाः उपासते अर्चनवंदनादिभिः सेवंते भुवीति मर्त्यलोके
इदमेवोचितमिति दर्शयंति २० त्वदंशस्य ममेशान त्वन्मायाकृतबंधनम् त्वदंघ्रिसेवामादिश्य परानंद निवर्तय ७ २०

या भक्तिः संपाद्येति भावः कृतामत्स्याद्यवतारा येनेति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः अवतारस्यावतारिणश्च भगवतश्चरणभजनं ब्रह्मात्मैक्य
ज्ञानोपायं वदंतीत्यर्थः जीवब्रह्माभेदोक्तेः स्तुतिरूपत्वेन तदभेदज्ञानार्थमुपायोक्तिर्न संगच्छेत् आदित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादिकायां स्तुतिरूपा
यामभेदोक्तावुपायोक्तेरभावादिति भावः अन्यथा त्वरणभक्तिं विना इदं साक्षात्काररूपं ब्रह्मज्ञानं न प्राप्यत इति विश्वसिता इति विश्वासात्फलशैघ्र्यं-
अर्चनवंदनादीति एतेन पुनः पुनर्ब्रह्माकारावृत्तिरेव भक्तिर्न तु भगवदर्चनादिरूपा भक्तिरपेक्षितेति निरस्तं ७ २०

अन्यसाधनमिति तत्वज्ञानादेः केवलंसाधनमेवनतु परमफलरूपमपीति पूर्वश्लोकस्थ तत्वज्ञानसाधनत्वोक्त्यासिद्धांतीकरणमनुचितमित्यर्थः
साधनांतरवत् मोक्षकाले हेयत्वापत्त्या वक्ष्यमाणश्रुतिभाष्याभ्यांशुकसनकाद्याचारैश्चविरोधापत्तेरितिभावः मन्वानः पर्यालोचयमानः श्रुति
गणोभक्तिंगुरूकरोतिमोक्षोपरिविराजमानपंचमपुरुषार्थरूपत्वंस्थापयतीत्यर्थः भक्तिरल्पसाधनमितिपाठे अल्पस्य तत्वज्ञानमात्रस्यसाधनमेवे
तिवचनस्यानौचित्यंमत्वागुरूकरोतिधर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयस्यापिसाधनत्वंमोक्षाधिकपंचमपुरुषार्थरूपत्वंचस्थापयतीत्यर्थः महा

भक्तिरन्यसाधनमिति वचनमनुचितमिवमन्वानोभक्तिंगुरूकरोतिदुरवगमेति भोईश्वरदुरवगमंदुर्बोधंयदात्मतत्वं तस्यनिगमा
यज्ञापनायतवात्ततनोराविष्कृतमूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेवमहामृताब्धिः तस्मिन्परिवर्तोविगाहः ते
नपरिश्रमणाः परिवर्जनार्थैः श्रमणंश्रमः गतश्रमा इत्यर्थः अपवर्गमपिकेचिन्नपरिलषंतिनेच्छंतिकुतोन्यदिंद्रपदादिकेचिदिति
एवंभूताभक्तिरसिकाविरलाइतिदर्शयति नकेवलमन्यन्नेच्छंतिकिंतुतेनैवस्वरूपेणपूर्णाः संतः पूर्वसिद्धंगृहादिस्वरूपमप्युपेक्षन्तइ

दुरवगमात्मतत्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः नपरिलषंति
केचिदपवर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१

त्याह तवचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाइति तवचरणसरोजेहंसाइवरममाणायेभक्तास्तेषांकुलंतेनसंगस्तेनवि-
सृष्टागृहायैस्तेतथा अनेनश्रवणकीर्तनेदर्शिते श्रुतिश्चमुक्तेरप्याधिक्यंभक्तेर्दर्शयति यथाह यंसर्वेदेवानमंति मुमुक्ष
वोब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातंच सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः मुक्ता अपिलीलयाविग्रहंकृत्वाभजंतइति २१ त्वत्कथामृतपाथोधौवि
हरंतोमहामुदः कुर्वंतिकृतिनः केचिच्चतुर्वर्गंतृणोपमम् ८

नमृताब्धिरिति यदिकश्चिदमृताब्धिर्महान्स्यात्तदोपमीयेतेत्यर्थः श्लेषेणामृतानांसायुज्यादिमोक्षाणांसमुद्रतुल्ये इंद्रपदादीति इंद्र
पदशब्देन अर्थकामौ आदिपदाद्धर्मः तथाच चतुर्वर्गमपिभक्तिवशादेवबलात्प्राप्तमपिनेच्छंति अनेनभक्तेः पुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वं
स्वतःपरमफलरूपत्वंचव्यंजितं श्रवणकीर्तनेइति स्मरणपादसेवनार्चनादीनामुपलक्षणमेतदितिभावः श्रुतिश्चेति नृसिंहतापिनीश्रुतिरित्य
र्थः देवाविषयिणः ब्रह्मवादिनोमुक्ताः इतिविषयीमुमुक्षुमुक्तसेव्यत्वंननुब्रह्मवादिपदंवेदपाठकवाचकंनमुक्तपरमित्याशंकायामाह व्याख्या

तंचेति सर्वज्ञैर्भक्तिमाहात्म्यमपिश्रुतिविद्वदनुभवसिद्धं जानद्भिर्भाष्यकृद्भिः श्रीमच्छंकराचार्यैः भाष्यार्थस्तु मुक्ताजीवन्मुक्ताअपीतिश्रुति
स्थचकारार्थः अपिनाभक्तिसाध्यफलापेक्षाशून्या अपीतिसूचितं लीलयाभजंतीतिस्वभावोतयाप्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइति-
विरोधोनिरस्तः विग्रहंकृत्वेतिभगवतश्चतुर्भुजपीतांबरधारिमूर्तिमंतर्मनोमयींबहिर्वाधात्वादिमयींकृत्वेतिसाकारभजनमुक्तं नमंती
तिवर्तमानप्रत्ययेनस्वभावव्यंजनाद्भक्तेरसाधारणज्ञानिचिन्हत्वंध्वनितं यद्वालीलयाहेतुनानतुबद्धजीववत्कर्महेतुनाविग्रहंकृत्वास्वयमेवदे
हंधृत्वासायुज्यादिमुक्तिमनादृत्यभजंतीति अत्रपक्षे अकर्मजन्यलीलाविग्रहधारीमुक्तेषुभजनोक्त्याकर्मजन्यदेहधारिजीवन्मुक्तेषुकैमुतिकसि
द्धाभक्तिरिति श्रुतौनमंतीतिपदं नवविधभजनोपलक्षणपरमित्याशयेनभाष्येभजंतीतिव्याख्यातं अत्रकोस्तुभकर्तृपितामहैरनंतदेवैः कृते
भक्तिनिर्णयग्रंथेननुमुक्ताभजंतीत्यत्रमुक्तपदेनज्ञानिनोवक्तव्याविदेहकैवल्येकीर्त्तनायोगात् तेषांचनकिंचित्कर्तव्यं नैवतस्यकृतेनार्थइत्या
दिवचनादित्याशंक्यविस्तरेणसमाहितं अयंतत्रसमाधानाशयः नैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिवाक्यमदृष्टार्थकर्मविषयं दृष्टार्थेषुभोजनादि
षुज्ञानिनोपिप्रवर्तंतएव कीर्तनादिकंचदृष्टार्थमदृष्टार्थंच कीर्तनादिभक्तिपराणांरोमांचादिसुखातिशयलिंगेनविश्रांतिहेतुत्वनिश्चयात्
ब्रह्मानुभवसुखातिशायिसुखस्यात्मारामाश्चमुनयइत्यादिवचनोक्तविद्वदनुभवसिद्धत्वाच्च ततश्चज्ञानिनांसंकीर्तनजन्यादृष्टापेक्षाभावे
पिकीर्तनादिसुखातिशयार्थमेवतत्रप्रवृत्तिः अतएवमुक्तमंडलीमूर्धन्यस्यशुकयोगींद्रस्यभागवतसंकीर्तनायपरीक्षिन्निकटेगमनं यद्वा
चतुर्विधाभजंतेमामितिगीतावाक्यमार्तादीनामिवज्ञानिनोपिभजनविधायकं अपूर्वार्थत्वेनभजेयुरितिविधिस्वीकारात् अधस्तात्स
मिधंधारयन्ननुद्रवेदुपरिहदेवेभ्योधारयतीत्यत्रोपरिधारणविधिवत् अन्यथाआर्तादिषुविधित्वंज्ञानिष्वनुवादत्वमितिवैरूप्यापाता
त् नचनैवतस्यकृतेनार्थइत्यादिविरोधइतिवाच्यं तस्यज्ञानिस्तुतिमात्रपरत्वादिति अत्रविधेःफलंतुयावज्जीवंत्रयोवंद्यावेदांतोगु
रुरीश्वरः आदौज्ञानाप्तयेपश्चात्कृतघ्नत्वनिवृत्तयइत्यादिवचनोक्तकृतघ्नत्वादिदोषपरिहारएव अथवापतंत्यधोनादृतयुष्मदंघ्रय
इत्युक्तेरभजनरूपानादरकृतपाताभावःफलं श्रीमधुसूदनस्वामिचरणास्तुगीताटीकादौप्रतिपादयामासुः निष्कामकर्मानुष्ठानंत्या
गात्काम्यनिषिद्धयोः तत्रापिपरमोधर्मोजपस्तुत्यादिकंहरेः १ ततःपापक्षयः २ ततोनित्यानित्यवस्तुविवेकः ३ ततइहामुत्रार्थवैराग्यं ४
ततःशमदमादिसंपत् ५ ततोदृढमुमुक्षा ६ ततोगुरूपसत्तिः ७ ततोमहावाक्योपदेशः ८ ततःश्रवणं ९ मननं १० निदिध्यासनंच ११
ततोब्रह्मसाक्षात्कारः १२ तस्मादज्ञाननाशाद्भ्रमसंशयनाशः प्रारब्धकर्मनाशःक्रियमाणाश्लेषश्च १३ ततोवासनाक्षयार्थंयमादिपंच
कस्यधारणाध्यानसमाधीनांचानुष्ठानं १४ ततोवासनाक्षयमनोनाशौ १५ एवंवासनाक्षयमनोनाशतत्वज्ञानदार्ढ्येजीवन्मुक्तिदार्ढ्यं

१६ सोयंजीवन्मुक्तस्त्रिविधः स्वतोव्युत्थानयुतनिर्विकल्पसमाधिमान् १७ परतोव्युत्थानयुततद्वान् १८ सर्वथाव्युत्थानरहिततद्वांश्चेति १९
एकोनविंशतिरभूर्भूमयोज्ञानसिद्धिदाः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादिश्रुतिमानतः सर्वावस्थासुभगवद्भक्तिरत्रोपयुज्यते पूर्वभूमौकृताभक्तिरुत्त
रांभूमिमानयेत् अन्यथाविघ्नबाहुल्यात्फलसिद्धिःसुदुर्लभा एवंप्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये विधेयाभगवद्भक्तिस्तांविनासानसिध्यति
जीवन्मुक्तिदशायांतुनभक्तेःफलकल्पना अद्वेष्टृत्वादिवत्तस्यस्वभावोभजनंहरेः आत्मारामाश्चमुनयोनिर्ग्रंथाअप्युरुक्रमे कुर्वंत्यहैतुकींभक्तिमि
त्थंभूतगुणोहरिरिति अयमत्राशयः अद्वेष्टासर्वभूतानांमैत्रःकरुणएवचेत्येवमादिगुणाःसाधकतादशायांसाधनरूपेणवर्तमानाजीवन्मुक्तिदशायां
लक्षणरूपेणानुवर्तंतइतितुनिर्विवादं उत्पन्नात्मावबोधस्यह्यद्वेष्टृत्वादयोगुणाः अयत्नतोभवंत्यस्यनतुसाधनरूपिणइत्यादिवचनात् उक्त
गीतावचनाच्च साधकतादशायांमहताप्रयत्नेनविद्यमानानामद्वेष्टृत्वंमैत्रीकरुणादीनांसिद्धदशायांविनाप्रयत्नंसत्येवेत्थमुपपत्तिः देहेंद्रि
यांतःकरणजन्यकर्मणामस्तिशक्तिद्वयं एकंसंस्कारजनकत्वमपरमपूर्वजनकत्वंचेतिसुप्रसिद्धं संस्कारमात्रजनकत्वंचलौकिककर्मस्व
पिप्रसिद्धं यथावेष्टनादिक्रिययाकटादौस्थितिस्थापकादिसंस्कारोत्पत्तिः तथाचसाधकतादशायांप्रयत्नतोनुष्ठीयमानानिशांतिति-
तिक्षामैत्रीकरुणादीनिदृष्टादृष्टोपकारद्वारातत्वसाक्षात्कारंजीवन्मुक्तिदशांचोत्पाद्यदेहेंद्रियांतःकरणेषुकंचनसंस्कारमाजनयंति
तत्संस्कारवशाच्चप्रयत्नमंतरेणाप्यद्वेष्टृत्व मैत्र्यादीनिजीवन्मुक्तेष्वनुवर्तंते एवमेवश्रवणंकीर्तनंविष्णोःस्मरणंपादसेवनं अर्चनंवंद
नंदास्यमित्येवंप्रकाराद्भगवद्भक्तिरपिस्वभावतोलक्षणरूपेणजीवन्मुक्तेष्वनुवर्ततइत्यवश्यमभ्युपेयं भगवद्भक्तिर्हिनिष्कामकर्मानु
ष्ठानमारभ्योक्तसर्वभूमिकासुजीवन्मुक्तिदशाप्राप्तिपर्यंतासु अनुष्ठीयमानास्त्ववश्यंअनुष्ठीयते तांविनाज्ञानोदयादिभूमिप्राप्त्य
भावादित्युक्तंश्रेयःश्रुतिंभक्तिमुदस्यतेविभोइत्यादिपरशतश्रीभागवतादिपुराणवचनेभ्यः यथाज्ञानंविनामुक्तिर्नास्त्युपायशतैर
पि तथाभक्तिंविनाज्ञानंनास्त्युपायशतैरपीत्यभियुक्तोक्तेश्च एवंचमूलादारभ्यपरतोव्युत्थानपर्यंतभूमिकासुसततमनुष्ठीयमानाभ
क्तिर्भगवत्प्रसादद्वारातांतांभूमिकामुत्पाद्यसिद्धदशायामपिलक्षणरूपेणवर्ततइतियुक्तं किंचाद्वेष्टृत्वादितोपिभक्त्यनुवृत्तिरवश्यंभा
विनी अद्वेष्टृत्वादीनांश्रवणमननाद्यारभ्यानुष्ठीयमानत्वात् भक्तेस्तुततोपिपूर्वंनिष्कामकर्मानुष्ठानमारभ्यानुष्ठीयमानत्वेनतत्संस्कार
स्यततोपिदृढतरत्वात् अतएवचाद्वेष्टृत्वादितोपिभक्तेरसाधारणज्ञानिचिन्हत्वं एवंचयथाद्वेष्टृत्वादिचिन्हाभावेज्ञानित्वेएवसंदेहस्त
थावश्यानुवर्तमानश्रवणकीर्तनादिभगवद्भक्तिरूपासाधारणचिन्हाभावेज्ञानित्वाभावएवेतिशुष्काग्रहशून्यहृदयैर्विभावनीयं इ
दंस्वभावतोभक्त्यनुवृत्तिप्रतिपादनंव्युत्थानराहित्यलक्षणायांचरमभूमिकायामेव पूर्वासुव्युत्थानवत्भूमिकासूत्तरभूमिप्राप्त्य

र्थे कीर्तनादिसुखातिशयार्थं च प्रयत्नत एव भक्त्यनुष्ठानं कुर्वन्त्यहैतुकीमित्यादौ कृञ्‌धातुना प्रयत्नोक्तेरिति अत्रार्थे सूतसंहितावचनानि
विशुद्धज्ञानमुत्पन्नं यस्य तस्य महात्मनः शिवरुद्रमहादेवब्रह्मेशानादिनामसु शिवस्य लिंगपूजायां शिवस्थानेषु सुव्रताः प्रियबुद्धिः प्रजा
येत स्वभावादेव सर्वदा यस्य विज्ञानिनस्तेषु प्रद्वेषो वापि जायते उपेक्षावानसज्ज्ञानी पशुर्विज्ञानवंचकः बाधितो कारनो वापि यस्य बुद्धिः स्वतो नहि
एष्वसौ नैव विज्ञानी भ्रांत एव न संशयं इत्यादीत्यलमतिविस्तरैः ८ कर्माचरणविरागो भूमि अपि येन सम्यगारूढाः प्रलपंति वयं ज्ञानिन ईशं

आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति कश्चन नतं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थशासश्च
रंतीत्याद्याः श्रुतयो नुक्रोशंत्यो जगदात्मनीश्वरे रतिमुपदिशंतीत्याह त्वदनुपथमिति त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवोपयिकमिदं कुलायं को
पृथिव्यां लीयत इति कुलायं शरीरम् आत्मसुहृत्प्रियवत् आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च तद्वत् चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः तथापि त्वयि उन्मु

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च नव
तरमंत्यहो असदुपासनयात्महनो यदनुशया भ्रमंत्युरुभये कुशरीरभृतः २२

खे हिते प्रिये आत्मनि च अप्यर्थे चकारः एवंभूते सुसेव्येपि त्वयि बत अहो कष्टं न रमंति न सख्यादिना भजंति असदुपासनया देहाद्युपलाल
नेन आत्महनः प्रमादिनः कुतः यदनुशयाः यस्यामसदुपासनायामनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः संतः उरुभये संसारे भ्रमंति
परिवर्तंते अत आत्महन इति भावः त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनो रमतामिह कदा ममेदृशं जन्म मानुषं संभविष्यति ९ २२

न भजामनंति तत्तिरस्ते भ्यः २१ आराममिति अस्य परमात्मनः आरामं उपवनं क्रीडास्थानं ग्रामनगरादिविश्वं सर्वे पश्यंति तं आरामनिर्मातारं परमात्मानं क
श्चन कोपि न पश्यति नतमिति यूयं तं न विदाथ न जानीथ य इमाः प्रजा जजान जनयति स्म अतो युष्माकं तस्य च अन्यत् महत् व्यवधानं बभूव यतो भ
वंतो नीहारेणाविद्यया प्रावृता अवगुंठिताः जल्प्याः प्रजल्पनपरास्तार्किका इत्यर्थः अत एवासुतृपः प्राणतर्पणपरायणाः उक्थानां शासितारः
यज्वानस्ते चरंति संसरंतीत्यर्थः अनुक्रोशंत्यः कृपयोच्चैरुपदिशंत्यः रमंतीति परस्मैपदमार्षं ९ २२ ७ ७

आत्मावाअरेद्दति वैनिश्चयेअरेमैत्रेयि आत्माद्रष्टव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः अत्रज्ञानेविध्यसंभवात् द्रष्टव्यइत्यनूद्यश्रवणादिसाधना
निविधीयंते आत्मदर्शनफलायश्रवणादिकर्त्तव्यमिति तानिसाधनान्याह श्रोतव्यइति उपक्रमादितात्पर्यलिंगविचारएवधारयितव्यः
मंतव्यः अनुकूलतर्कैरसंभावनाविपरीतभावनानिवृत्तयेस्वयंमुहुर्विचारणीयः निदिध्यासितव्यः निश्चयेनध्यातव्यः अत्रात्मप
दंसाकारनिराकारब्रह्मसाधारणमितिटीकाशयः तेनारीणां नारिणांचसाकारध्यानमहिमप्रदर्शनपरमूलेनैकवाक्यता चरणस्म
रणंप्रेम्णातवदेवस्कदुर्लभमितितात्पर्यसंग्राहकसाकारविषयकश्लोकसंगतिश्चस्पष्टा ध्यानमंगत्वेनेति साकारध्यानमपिध्यातृ
इदानीमात्मावारेद्रष्टव्यः श्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्य इत्याद्याः श्रुतयोध्यानमंगत्वेनोपदिशंतीत्याह निभृतमरुन्मनो
क्षदृढयोगयुजइति मरुत्प्राणःमनश्च अक्षाणींद्रियाणिचनिभृतानिसंयमितानियैस्तेचते दृढंयोगंयुंजंतितेदृढयोगयुजस्तेत
थाभूतामुनयोहृदियत्तत्वमुपासतेतंदेवारयोऽपितवस्मरणाद्ययुः मांपुःस्त्रियोऽपिकामतः उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियः

निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजोहृदियन्मुनयउपासते तदरयोऽपिययुःस्मरणात् स्त्रियउर
गेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियोवयमपितेसमाः समदृशोऽघ्रिसरोजसुधाः २३ ७

अहींद्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्यासांताः परिच्छिन्नदृष्टयः समदृशः सममपरिच्छिन्नंत्वांपश्यंत्योवयंश्रुत्यभिमानि
न्योदेवताअपितेसमाएवकृपाविषयतया अंघ्रिसरोजसुधाः अंघ्रिसरोजंसुष्ठुधारयंत्यः अयंभावः इत्थंभूतस्तवस्मरणानुभावः
येयोगिनस्त्वांहृद्यालंबनमुपासते याश्चवयंत्वांसमंपश्यामः याश्चस्त्रियः कामतः परिच्छिन्नंध्यायंति येचद्वेषेणसर्वानपि
तांस्त्वामेवप्रापयनीति २३ चरणस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभं यथाकथंचिन्नृहरेममभूयादहर्निशं २३ १० ७
कामनानुसारेण साकारस्यनिराकारस्यवाब्रह्मणोदर्शनसाधनत्वेनोपदिशंतीत्यर्थः मुनयोहृदियत्तत्वमिति मौनेननिष्ठासेत्या
दिश्रुत्युक्तमननशीलत्वादपरिच्छिन्नदृष्टयोयद्ब्रह्माख्य तत्वरूपंत्वामुपासते तदेवारयोपि साकारस्यतवस्मरणप्रभावाद्ययुरित्यर्थः
उपासते ययुरितिवर्तमानभूतप्रत्ययाभ्यांमुनयउपासीनाएववर्त्तंते तेषांतत्प्राप्तिः पूर्वमेवारयस्तत्प्रापुरितिव्यज्यते एकमाश्च
र्यमुक्त्वाश्चर्यांतरमाहुः स्त्रियइति स्त्रियोपीत्यपिरध्याह्रियते कृपाविषयतयासमाजाताइतिशेषः अंघ्रिसरोजमिति चरणधारणाया
मपिश्रुतीनामपरिच्छिन्नत्वानुसंधानमितिभावः १० २३

ननु यत्स्मरणानुभाव एवंभूतः कीदृशं तद्भगवत्तत्त्वमित्याकांक्षायां तस्य दुर्ज्ञेयत्वादलं जिज्ञासया भक्तिरेव श्रेयसीत्याशयेनावतारयति यतो वाच इ
त्यादि यस्मान्निर्विकल्पाद्द्वयानंदात्मनो वाचोऽभिधायकशब्दास्तादृशब्रह्मबोधनाय प्रयुज्यमाना अपि अप्राप्य शक्तिवृत्त्या अप्रकाश्यैव निवर्त्तंते म
नसा सहेति मनोवृत्तिरपि न तत्प्रकाशयतीत्यर्थः को अद्धेति इयं विसृष्टिराकाशादिसृष्टिः कुतः कस्माज्जाता कुतः कस्माद्धेतोः स्थितिं प्राप्ता एतदद्धा
प्रत्यक्षतः को वेद न कोपीत्यर्थः इह संसारमंडले कः प्रवोचत् प्रावोचत् कोपि प्रवक्ता न बभूवेत्यर्थः ननु ब्रह्मादिदेवा ज्ञास्यंतीति तत्राह अर्वागिति अ
यतो वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सह को अद्धा वेद क इह प्रवोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आ
बभूव अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् तद्धावतोन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधातीत्याद्याः श्रुतयो भगवत्त
त्त्वं दुर्ज्ञेयं वदंत्यो भक्तिमेवोररीकृत्य स्तुवंतीत्याह क इह नु वेदेति बत अहो भगवन् इह जगति अग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वां अवरजन्मलयः अ
र्वाचीनोत्पत्तिनाशवान् को नु पुमान्वेद जानाति ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यस्य चार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह यत उदगा
दिति यतस्त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नः यं ब्रह्माणमनु उभये अध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा उत्पन्नाः ततोप्यर्वाचीनाः सर्वे यदा तु भ

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोग्रसरं यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये तर्हि न सन्न चासदुभयं
न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा २४ ॥ ॥

गवान् सर्वमवकृष्य उपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा अनुशायिनां जीवानां साधनं नास्ति यतस्तदा न सत् स्थूलमाकाशादि न चासत् सूक्ष्मं म
हदादि न च उभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरम् न च कालजवः तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् एवं सति तत्र तदा न किमपि इंद्रियप्राणाद्यपि न
च ज्ञापकं शास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक् दृष्टिगतानां देहाद्युपाधिकृतांतराणां कालवशेन च मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवज्ज्ञानसा
मर्थ्यं तथा च श्रुतिः न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव इत्याद्याः यदा तु प्रलयसमये न बह्वंतरमस्ति तदाऽपि साधना-
भावात् न भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव स्फुरतेति २५ क्वाहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः क्व
भूमन्महस्तव दीनबंधो दयासिंधो भक्तिं मे नृहरे दिश ११ ॥ ॥ ॥

स्य विसर्जनेन एतत्सृष्टत्वेन ब्रह्मादिदेवा अपि अर्वाचीना एवेत्यर्थः यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति श्रुतेः अथ तस्मादियं विसृष्टिर्यत आबभूव
तं को वेद न कोपीत्यर्थः अनिर्वचनीयैव सृष्टिरिति भावः अनेजदिति एकमद्वितीयं एजनं कंपनं स्वस्थानात् च्यवनं तद्रहितमपि मनसो जवीयो वे
गवत्तरं विभुत्वादित्यर्थः एनत् आत्मतत्त्वं देवा इंद्रियाणि नाप्नुवत् यतः पूर्वमर्शत् पूर्वमेव गतं सर्वांतरतया स्थितं न तु पराग्भूतमित्यर्थः इंद्रियाणि

पराग्वस्तु विषयाणि न प्रत्यग्विषयाणीति भावः तिष्ठत् स्थिरमपि तत् शीघ्रगतिमतोन्यानत्येति अतिक्रम्य वर्तते तस्मिन्परमात्मन्येव तन्येसति तदाश्रयत्वेन वर्त्तमानो मातरिश्वा वायुः अपः उदकप्रवाहवत् सततं वर्तमानाः सर्वेषां सर्वचेष्टा दधाति संपादयति नतं विदाथेति व्याख्याता ११ असतः उत्पत्तेः प्रागविद्यमानस्य जगतः वैशेषिकाः काणादाः सप्तपदार्थवादिनो नवीनास्तार्किकाः एते ह्येवमाहुः उत्पत्तेः पूर्वकार्यमात्रस्य प्रागभावोस्ति स च तत्तत्प्रागभावस्तत्तत्कार्ये निमित्तकारणं उत्पन्नेकार्ये प्रागभावनाशः तस्यानादित्वे सति सांतत्वादिति सांख्यवेदांतिनौ तु सत्कार्यवादिनौ उत्पत्तेः पूर्वं कारणे सूक्ष्मरूपेण सदेव कार्यं कुलालादिकारकव्यापारेण व्यक्तिः क्रियते प्रागभावस्य तु न कारणता अभावाद्भावोत्पत्तेरसंभवात् नासतो विद्यते भाव इत्यादिवचनादिति तयोराशयः पातंजला योगशास्त्रप्रणेतारः जीवरूपं सत्यं नत्वौपाधिकं यथाताम्रादिरसुवर्णरूप एव सन्नौषधिपुटपाकादिप्रभावात्सुवर्णं भवति एवमब्रह्मभूतो जीवो योगप्रभावाद्ब्रह्म भवतीति योगशास्त्राशयः वेदांतिन स्तु जीवः सर्वदा ब्रह्मरूप एवास्ति अज्ञानेन स्वस्याब्रह्मरूपत्वं मत्वा संसरति यथा कश्चन राजपुत्रः राज्ञा वने त्यक्तो व्याधैः संवर्धितो व्याध

इतोऽपि ज्ञानं न सुशकम् उपदिशतामपि प्रमबाहुल्यादित्याहुः जनिमसत इति असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं येवैशेषिकादयो वदंति असत एव ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिं ये च पातंजलादयः सत एवैकविंशति प्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदंति ये नैयायिकाः ७

एवाहमिति राजत्वाज्ञानान्मन्यते स्म स च केनचित् न त्वं व्याधः किं तु मुकराष्ट्राधिपो राजा त्वमसीत्यादिनोपदिष्टो ज्ञानकृतव्याधत्वं विहाय राजत्वं ज्ञात्वा राजा भवति तद्वदिति वदंति एकविंशति प्रकारस्येति षडिंद्रियाणि षट् विषयाः षडिंद्रियजन्यज्ञानषट्कं शरीरं सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिविधं दुःखं वैषयिकसुखस्यापि नाशादिज्ञानेन दुःखसंबंधित्वात् दुःखत्वं एवं शरीरेंद्रियादीनामपि दुःखनिदानत्वादिना दुःखत्वं एवमेतस्यैकविंशतिविधदुःखस्य सत्यस्यैव ज्ञानान्नाशे मोक्षः तथा च गौतमसूत्रं दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरापायादपवर्ग इति उत्तरोत्तरापाये मिथ्याज्ञानादिनाशे तदनंतरस्य तत्पूर्वपूर्वस्य दोषादेरभावान्मुक्तिरिति सूत्रार्थः तथा चायं क्रमः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञाने सर्वपदार्थविविक्तात्मतत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञाननाशः तेन दोषाणां रागादीनां नाशः प्रवृत्तिहेतुरागाद्यभावे प्रवृत्तेर्धर्मादिरूपाया अनुत्पत्तिः तदनुत्पादे च देहांतरसंबंधरूपजन्माभावः भोगेन प्रारब्धक्षयः ज्ञानेन संचितक्षयः एवं भाविजन्माभावे वर्तमानदेहपाते एकविंशति दुःखध्वंसो मोक्षः मोक्षस्य दुःखाभावरूपत्वेनैव पुरुषार्थत्वं न तु सुखरूपत्वेनापि नित्यसुखाभावादिति प्राचीनतार्किकाः षोडशपदार्थवादिनो वदंतीत्य-

र्थः अद्वैतवादिनस्तु ज्ञानैकनिवर्त्यस्य कापि सत्यत्वादर्शनान्नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतौ ज्ञानैकनिवर्त्यत्वेन श्रुत एकविंशतिदुःखात्मा सं-
सारो न सत्यः किंतु रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यैवेति कल्पितस्यैव दुःखात्मकसंसारस्य ज्ञानान्नाशो मोक्ष इति सिद्धांतयंति सांख्यादय इति आदिपदमद्वै
तवादिभिन्नसर्वशास्त्रकारसंग्रहार्थं वास्तविकात्मनानात्वस्य सर्वमते सत्वात् अद्वैतमते वस्तुत एक एवात्मा जीवात्मपरमात्मभेदजीवजीव
भेदादिकं चोपाधिकल्पितं घटाकाशमठाकाशादिभेद इवाकाश इति सत्यमिति नित्यमित्यर्थः ध्वंसाप्रतियोगीति यावत् अक्षय्यं ह वै चातु
र्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादिश्रुतिबलेन स्वर्गादेः कर्मफलस्य नाशानंगीकारात् सृष्टिप्रलयानंगीकाराच्च एतेषां मीमांसकानां मते दुःख
प्रागभावपरिपालनं मोक्षः यज्ञाद्यकरणे दुःखोत्पत्त्या दुःखप्रागभावनाशो बंधः यज्ञादिकरणे नित्यस्वर्गोत्पत्त्या दुःखोत्पत्त्यभावेन तत्प्रागभाव
पालनमिति वेदांतिमते ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्यानित्यत्वमिति एवं पंचशास्त्राणां मतान्यनूद्य षष्ठेन वेदांतशास्त्रेणापि वदति ते सर्वे इत्यादिना

उत अपि च ये सांख्यादयः आत्मनि भिदां भेदं च ये मीमांसकाः विपणं कर्मफलव्यवहारमृतं सत्यं स्मरंति वदंति ते सर्वे आरुपितैः आरोपि
तैर्भ्रमैरेवोपदिशंति न तत्त्वदृष्ट्या सदेव सौम्येदमग्र आसीत् ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति अनीशया शोचति मुह्यमानः अविद्यायामंतरे वर्त-

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां विपणमृतं स्मरंत्युपदिशंति त आरुपितैः

मानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः जंघन्यमानाः परियंति मूढाः अंधेनैव नीयमाना यथांधाः ७ ७
सदेवेति इदं नामरूपात्मकं विकृतं जगत् हे सौम्य अग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेव सद्रूपब्रह्मात्मकमेवासीत् न तु नासीदित्यसत्कार्यवादिनः काणादस्य
निरासः ब्रह्मैवेति य आत्मानं पश्यति स ब्रह्मैव सन् ज्ञानात्पूर्वं ब्रह्मरूप एव सन् ज्ञानोत्तरकालं शरीरपातोत्तरं वा ब्रह्माप्येति प्राप्नोतीति योगशा
स्त्रनिरासः अनीशयेति अनीशया मायातया मुह्यमानः शोचति दुःखी भवतीत्यज्ञानकल्पितमेव दुःखं न सत्यमिति गौतमीयमतनिरासः
मीमांसकमतं परिहरति अविद्यायामिति धीराः धीमंतोपि अविद्यायामंतरे मध्ये वर्तमाना अविद्यावृतज्ञाना अतो मूढा विवेकशून्याः स्व
यमात्मानमेव पंडितंमन्यमानाः अतो जराजन्ममरणादिदुःखव्रातैर्जंघन्यमानाः भृशं पीड्यमानाः हंतेर्यङ् अभ्यासस्य नुक् अ-
भ्यासाच्चेत्युत्तरखंडे कुत्वं ततः कर्मलटः शानच् अतोलोपो यलोपश्चेति परियंति परिभ्रमंति अंधेन नीयमाना अंधा यथा कूपो
दकपातादिक्लेशव्रातमेव प्राप्नुवंतो भ्रमंति तद्वत् आत्मभेदस्य सर्वमतसिद्धांतत्वात्तन्मतमंते परिहरति ७

एकमेवेति एकपदेवकाराद्द्वितीयपदैः स्वगतसजातीयविजातीयभेदनिरासः तदुक्तंविद्यारण्यगुरुभिः वृक्षस्यस्वगतोभेदः पत्रपुष्पफ
लादिभिः वृक्षांतरात्सजातीयोविजातीयःशिलादितः तथासद्वस्तुनोभेदत्रयंप्राप्तंनिवार्यते ऐक्यावधारणाद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमादि
त्यादिएकएवहिभूतात्मेति अत्रापिश्रुतौएकएवहीतिपदत्रयेणभेदत्रयनिरासः भूतात्माभूततादात्म्यापन्नः सन्जरायुजादिचतुर्विधभूत
जातेव्यवस्थितःविविधंनानात्वेनावस्थितः अतएकधाएकोपाध्यनुसंधानेएकधेवबहूपाध्यनुसंधानेबहुधेवचदृश्यते एवेतिइवार्थे जल

एकमेवाद्वितीयंब्रह्मएकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिविरोधात् किं
चवस्तुतःपुरुषस्यत्रिगुणमयत्वेसर्वमिदंसंगच्छेत ननुतदस्तीत्याह त्रिगुणमयःपुमानिति भिदायदबोधकृतात्वयीति
त्रिगुणमयःपुमानित्यनेनहेतुनायाभिदाउपलक्षणमेतत् भिदादिसायस्मात्त्वयिविषयेअबोधकृतात्वद्विषयाज्ञानविजृंभि

त्रिगुणमयःपुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयिनततःपरत्रसभवेदवबोधरसे २५ ७

तातर्हिकिमज्ञानमस्तिवस्तुतः पुंसिनैवेत्याह ततःअबोधात्परत्रपरेअसंगेवबोधरसेज्ञानघनेसअबोधोनभवेत् नसंभवती
त्यर्थः २५ मिथ्यातर्ककर्ककर्कशेरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंस्त्वज्ज्ञानवर्त्मास्फुटम् श्रीमन्माधववा
मनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपतेगोविंदेतिमुदावदन्मधुपतेमुक्तःकदास्यामहम् १२ ७ ७ ७

चंद्रवदिति यथाजलबिंबितश्चंद्रएकजलेदर्शनेएकोदृश्यतेबहुजलेषुदर्शनेबहुधादृश्यतेतद्वदित्यर्थः आदिपदात्तद्यथेहकर्मचि
तोलोकः क्षीयतेइतिनैषातर्केणमतिरापनेयेत्यादिश्रुतिसंग्रहः श्रीमन्निति सर्वतःशोभमान माधवमधोर्गोत्रापत्येष्ववतीर्ण त्रिन
यनेति श्रीशंकरेतिशिवनामकीर्तनं यद्वात्रयाणांलोकानांलोचनरूपोनायकोवाश्रियालक्ष्म्याभक्तानांशंकरोतीतितिनयोः संबुद्धिः श्री
पतेलक्ष्मीकांत गोविंदगोकुलादौविहारशील मधुपतेमथुरायांद्वारकायांच विराजमान मुदाप्रेम्णावदन्कदामुक्तःस्यां यद्वामुक्तो
मुक्त्युत्तरकालमपिमुदामोक्षाधिकानंदेनवदन्कदास्यामिति १२ २५ ७ ७ ७

पृथक् ब्रह्मभिन्नंनास्तीत्युक्तंस्यात् तत्रपृथक्सत्वाभावेसत्यत्वेनप्रतीतिर्विरुद्धेत्यर्थः असतोधीति असतोनामरूपव्याकृतिरहितत्वेन शून्यतुल्यात् ब्रह्मणोनिमित्तभूतात् नविद्यतेधीर्यस्मात् तदधिमूलाज्ञानं मनोमहत्तत्वाख्यासमष्टिबुद्धिरसृजत अजायत अज्ञानमेवस

ननुयद्यसन्नोसद्यते यदिचत्रिगुणमयः पुरुषोनभवतितर्हीदं प्रपंचजातंपुरुषश्चपृथङ्नास्तीत्युक्तंस्यात् कथंतर्हितयोःसत्वेनप्रतीतिरतआह सदिवमनइति मनःमनोमात्रविलसितमिदंत्रिवृत् त्रिगुणात्मकंप्रपंचजातमसदेवसदिवविभातिकथमितिचेत्तत्राह त्वयीति त्वय्यधिष्ठाने अधिष्ठानसत्तयासद्रूपत्वनियतइत्यर्थः नकेवलमिदंकारास्पदं किंतु आमनुजात् मनुजः पुरुषः अभिविधावाकारः पुरुषमभिव्याप्येतिपुरुषस्यापिपृथक्सत्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथाचश्रुतिः असतोधिमनोसृजत मनःप्रजापतिमसृजतप्रजापतिः प्रजाअसृजत तद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितं यदिदंकिंचेति नन्वात्मविदामपिविश्वं

सदिवमनस्त्रिवृत्त्वयिविभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः नहिविकृतिं त्यजंतिकनकस्यतदात्मतयास्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् २६ ७

सदेवस्फुरति अतःकथमसत्स्यादतआह सदभिमृशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदंभोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैवसदभिमृशंतिसदितिजानंति आत्मकार्यत्वान्नपृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानकंयत्कार्यंभवति तत्तेनैवरूपेणप्रतीयते उपादीयते चेतिलोकाचारेणदर्शयति नहिविकृतिमिति कनकस्यविकृतिंकुंडलादिकंकनकार्थिनोनत्यजंति अत्रहेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतः स्वकृतमिदंविश्वमनुप्रविष्टंचपुरुषरूपमात्मतयैवावसितंनिश्चितम् २६ यत्सत्वतःसदा भातिजगदेतदसत्स्वतः संदाभासमसत्यस्मिन्भगवंतंभजामतम् १२ ७ ७ ७

मष्टिमनोरूपेणविवर्तितमभूदित्यर्थः तच्चमनः प्रजापतिंसत्यलोकवासिनंब्रह्माणमसृजत तस्माद्यदिदंपरिदृश्यमानंकिंचकिंचनतदिदंमनस्येवसमष्टिबुद्धावेवपरमंयथास्यात्तथाप्रतिष्ठितंप्रकर्षेणस्थितमित्यर्थः १२ २६ ७ ७ ७

तवपरिये नेहनानेति इहब्रह्मणि नानासजातीयादिभेदयुतं किंचन किमपि नास्ति वस्तुतः कल्पितमेव सर्वं भासते इत्यर्थः मृत्योरिति इहब्रह्मणि यः नानेव कल्पितभेदशालि चेतनाचेतनात्मकं विश्वं पश्यति स मृत्योरनंतरं मृत्युं जन्ममरणादिपरंपरारूपसंसारं प्राप्नोतीत्यर्थः ननु ज्ञानं ब्रह्मज्ञानं स्करमेव ज्ञानमात्रान्मोक्षसिद्धेः कृतं भक्त्या अलं साकारेश्वरभजनेन मास्तु भगवद्भक्तिरित्यर्थः एवं हि वेदांततात्पर्यानभि ज्ञास्तच्छास्त्राभिमानिनो वदंति अज्ञानकृतः संसारो ज्ञानादेव निवर्तते न तत्र ज्ञानान्यसाधनापेक्षा न हि रज्ज्वज्ञानकृतसर्पनिवृत्तिर्ज्ञानातिरिक्तदंडप्र हारदेवतार्चिंतनादिकं साधनमपेक्षते ज्ञानं च प्रमाणाधीनमिति वेदांतश्रवणादेव ब्रह्मज्ञानं न तत्र भक्त्यपेक्षा न हि चक्षुरादेः स्वविषयज्ञानजनने-भक्त्यपेक्षा न वा ज्योतिष्टोमादिवाक्यैः श्रद्धावतां स्वार्थधर्मबोधने भक्तिरपेक्ष्यते न च श्रद्धैव भक्तिरिति वाच्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वित इत्यादौ भेदेनो

ननु सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्य भगवतः प्रति पादनात् तज्ज्ञानं स्करमेवेति कृतं भक्त्या अत आह तव परियेचरंतीति तवेति कर्मणि षष्ठी त्वां ये परिचरंति छंदसि व्यवहिताश्चेति य च्छब्देन व्यवधानमदोषः केन रूपेण अखिलसत्वनिकेततया अखिलानि सत्वानि निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया सर्वभूतावासतयेत्यर्थः उत एव अविगणय्य तिरस्कृत्य त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः मूर्धानं पदा पादेन आक्रमंति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधति नेतरंनि मुच्यंत इत्यर्थः ये पुनर्विमुखाः अभक्तास्तान् गिरा वाचा पशूनिव विबुधान् विदुषोऽपि परिवयसे बध्ना सि कुतः त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेम यैस्ते खलु निश्चितं पुनंति पवित्रयंति आत्मानमन्यानपीति शेषः ने तरे तथा च श्रुतिः तस्य वाक् तंतिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितमिति अयमभि-प्रायः सत्यमेवंभूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयंति

केः न च वेदांतश्रवणमत्परोक्षज्ञानमेव जायते न तस्य दापरोक्ष्याय भक्त्यपेक्षेति वाच्यं वाक्यश्रवणादेवापरोक्ष्यमिति विवरणसिद्धांतात् शब्दो हि परोक्षवस्तुविषये परोक्षज्ञानं जनयति सन्निकृष्टप्रत्यक्षार्हवस्तुविषये तु प्रत्यक्षमेव ज्ञानं जनयति तथा च यत्साक्षादपरोक्षात् ब्र-ह्मेति प्रत्यगभिन्नब्रह्मणोऽतिसन्निकृष्टत्वादपरोक्षत्वाच्चापरोक्षमेव ज्ञानं महावाक्याज्जायते दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्यवत् न हि दशमस्त्वमसी त्युक्ते स्वदशमत्वज्ञाने भक्त्याद्यपेक्षेति सर्वभूतावासतयेति खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ज्योतींषि सत्वानि दिशो द्रुमादीन् सरित्समुद्रांश्च हरेः शरीरं यत्किंच भूतं प्रणमेदनन्य इत्याद्युक्तरीत्येति भावः इदं श्रवणकीर्तनार्चनादेरुपलक्षणं तस्य वागिति वेदरूपा वाक् तंतिर्महारज्जुः ब्राह्म णादिनामानि तंतिसंयुक्तदामानीव यथा तंत्यां दामभिर्वृषा बध्यंते एवमीश्वरस्य विधिनिषेधलक्षणया वेदवाण्या तंतिरूपया दामरूपैर्नामभि

रिदंसर्वंजगत् सितंबद्धंब्राह्मणस्त्वंषट्कर्माणिकुरुक्षत्रियादिस्त्वंयजनादित्रयं ब्रह्मचारीवेदपाठमित्येवमादिनासंयतमित्यर्थः एवंभूतं प्रत्यगभिन्नंसजातीयादिभेदशून्यंप्रतिपादयंतीतिसत्यमित्यन्वयः तत्रापरोक्षवस्तुविषयकप्रमाणानामपरोक्षज्ञानजनकत्वनियमंवाद्यभिमे तमंगीकरोति यद्यपीत्यादिना भक्त्यनपेक्षांनिरस्यति तथापीति शब्दस्यपरोक्षज्ञानजनकत्वस्वभावात् श्रवणकालेपरोक्षमेवज्ञानं निदिध्यासनोत्तरमेवमनसासाक्षात्कार इतिवाचस्पतिमतेश्रवणोत्तरमपिसाक्षात्कारार्थेनिदिध्यासनाद्यपेक्षावत्सिद्धाभक्त्यपेक्षाविवरणकारमतेप्याह असंभावनेति अयंतत्रविवरणसिद्धांतानुसार्याशयः श्रवणकालेउत्पन्नमपि अपरोक्षज्ञानमसंभवनाद्यनंतदोषैः प्रतिबद्धतयानाविद्यानिवर्तनादिकार्यक्षमं नह्युत्पन्नोप्यग्निर्मणिमंत्रादिभिः प्रतिबद्धोदाहादिकार्यंजनयति अतःश्रवणकालिकंज्ञानमपरोक्षंसंज्ञमपिपरोक्षतुल्यमेवभवति ततश्च अविद्यानिरस्त्यादिकार्यक्षमसाक्षात्कारप्रतिबंधकीभूतनानाविधेहजन्मजन्मांतरदोषप्रतिबंधनिरासायभगवद्भक्तिरावश्यकी भक्तिंविनादोषक्षयलक्षणचित्तशुद्ध्यसंभवात् अशुद्धचित्तेभगवत्प्रसादाभावात् तत्प्रसादाभावेसाक्षात्कारस्य तत्रच यद्यपिवस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेवज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषुपरोक्षमिवभव

तवपरियेचरंत्यखिलसत्वनिकेततयातउतपदाक्रमंत्यविगणय्यशिरोनिर्ऋतेः परिवयसेपशूनि
वगिराविबुधानपितांस्त्वयिकृतसौहृदाः खलुपुनंतिनयेविमुखाः २७ छ छ

तीतिनापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् भगवत्परिचर्ययातुसम्यगमलचित्तानांतत्प्रसादेनलब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नतएवकरकलितोमोक्षइतिखपुष्पायमाणत्वमितिसर्वसिद्धांतात् प्रतिबंधकक्षयंविनैवदशमादिवाक्यदृष्टांतेनचक्षुरादिदृष्टांतेनवाश्रवणमात्रादविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारांगीकारेकर्मोपासनापेक्षाभावापत्तिः तथाचयज्ञादिश्रुतिविरोधः सर्वापेक्षाधिकरणविरोधश्चदुर्निवारः सर्वोपनिषत्सूपासनाविधिवाक्यानांपाठवैयर्थ्यापातश्च साधनमात्रापेक्षाभावापत्त्याशांत्यादिसाधनविधायकश्रुतिसूत्रविरोधश्चेत्यादिबहुव्याकुलं ननुशांत्यादेः साधनत्वंशांतोदांतइत्यादिश्रुतिबलात्स्वीक्रियतेइतिचेत् किंयस्यदेवेपराभक्तिरित्यादिश्रुतिदर्शनेगाढमंधोसि अस्यांहिश्रुतौतस्यभक्तिमतएतेकथिता-अर्थाब्रह्मात्मैक्यादयःप्रकाशंतेसाक्षात्कृताभवंतिइत्यन्वयोक्तौभक्तिहीनस्यगुरुणाकथिताअप्यर्थानप्रकाशंतइतिव्यतिरेकसिद्धेःस्पष्टत्वात् ननुतथापिशारीरकसूत्रभाष्यादौभक्तेःसाधनत्वंनांगीकृतमितिचेन्नैवं दुराग्रहग्रहग्रस्तप्रज्ञानांतथाभिमानात् द्वितीयाध्यायेहिपांचरात्रागमस्यविरुद्धार्थदूषणायप्रवृत्तेरुत्पत्त्यसंभवादित्यधिकरणेभगवतोऽभिगमनपूजार्थद्रव्यार्जनपूजनाष्टाक्षरादिमंत्रजपध्यानादिलक्षणमाराधनं
नात्राधिकरणेप्रतिषिध्यते

श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थकभाष्येणस्पष्टंसाधनभक्तेरंगीकारात् तथातृतीयाध्यायेद्वितीयपादे प्रकृतैतावत्त्वंहिप्रति
षेधतीत्यधिकरणेतदव्यक्तमाहहीतिसूत्रेणब्रह्मचक्षुरादिकरणैः कृच्छ्रादितपसाग्निहोत्रादिकर्मणाव्यक्तंसाक्षात्कृतंनभवतीत्युक्तेकथंतर्हिसाक्षात्कृतं
भवतीतिशंकोत्तरत्वेनप्रवृत्ते अपिसंराधनइत्यादिसूत्रे भाष्यं संराधनकालेपश्यंतियोगिनः संराधनंभक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानमिति भक्तिर्मा
हात्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेहाख्योंतःकरणवृत्तिविशेषइतिब्रह्मविद्याभरणेव्याख्यातं जपनमस्कारादिरादिशब्दार्थइतिरामानंदीयव्याख्यानं अत्रभाष्या
दौस्पष्टंभक्तिः प्रतिपाद्यते एतेनज्ञानमेवभक्तिरितिकेषांचिदुक्तिः परास्ता ज्ञानपूर्वकः स्नेहाख्यः इतिपदाभ्यांब्रह्मविद्याभरणेभक्तिज्ञानयोर्भेदोक्तेःस्प
ष्टत्वात् जपनमस्कारपदेरामानंदीयेपिस्पष्टतरत्वात् किंचसंराधनसूत्रेब्रह्मात्मैक्यानुसंधानरूपभक्तिविवक्षणेसंराध्यसंराधकभावाभ्युपगमकृताजी
वपरमात्मनोर्भेदशंकाप्रकाशादिवदित्यादिसूत्रैस्तन्निरसनंचभाष्याद्युक्तंनस्वरसतः संगच्छतेतिद्रष्टव्यं तथागीताभाष्येमन्मनाभवमद्भक्त इ
त्यत्रभगवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्यभगवच्छरणैकपरायणोभवेत्युक्तं तथाइदंतेनातपस्कायनाभक्तायकदाचनेतिश्लोके गुरौदेवे
चभक्तिरहितायकदाचनकस्यांचिदवस्थायांनवाच्यमितिभाष्येणदेवगुरुभक्तिहीनेकथितमध्यात्मशास्त्रंनिष्फलमितितात्पर्यकेणयस्यदेवेपराभ

तथाचश्रुतयः देहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टे यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादयः २७ तपंतुतापैः

प्रपतंतुपर्वतादटंतुतीर्थानिपठंतुचागमान् यजंतुयागैर्विवदंतुवादैर्हरिंविनानैवमृतिंतरंति १४

क्तिरितिश्रुत्यर्थएवस्पष्टंवर्णितइत्यलमतिविस्तरेण तथाचविवरणवाचस्पत्यादिसर्वसिद्धांतपर्यालोचनेश्रवणमात्रादपरोक्षसंसारभ्रमनिवर्तकः सा
क्षात्कारोनसंभवति भगवद्भक्त्यादिनातुतत्प्रसादादप्रतिबद्धः साक्षात्कारइतिसिद्धं देहांतेइतियइहस्थातुमपेक्षतेतस्मैसर्वैश्वर्यंददाति यत्रकुत्रापि
म्रियतेदेहांतेदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टेयेनामृतीभूत्वासोमृतत्वंचगच्छतीतिनृसिंहपूर्वतापिनीश्रुतिः अस्याअर्थः यउपासकः इहलोकेउत्कर्षे
णस्थातुमपेक्षतेतस्मैसर्वैश्वर्यंददाति सचयत्रकुत्रापिकुदेशेम्रियतांतस्मैदेवः श्रीनृसिंहोदेहांतेपरंब्रह्मतारकंप्रणवप्रतिपाद्यंप्रणवेनव्या
चष्टेकथयति अत्रश्रीमच्छंकरभगवत्पादभाष्यंकामिनंप्रकृत्यदेहांतइतिविशेषणोपादानं कामित्वेनप्रागनधिकारात् निष्कामस्य-
त्वर्वागपिदेवः परंब्रह्मतारकंव्याचष्टेइति येनप्रणवव्याख्यानेनब्रह्मणाऽधिगतेनामृतीभूत्वादेहत्रयोपाधेर्मुक्तोभूत्वासश्रोताकैवल्यंप्राप्नो
तिइति अनेनभगवद्भक्तस्यशारीरकशास्त्रोक्तश्रवणमननादिज्ञानसाधनानुष्ठानंविनैवभगवदुपासनमात्रेणज्ञानान्मोक्षइतिसिद्धांतोद्योति
तः तेनयदाभक्तेः साधनांतरनिरपेक्षतयाज्ञानहेतुत्वंतदातस्याः श्रवणादिष्वनुष्ठानेसुतरांश्रवणादिभ्योज्ञानसिद्धिरितिकैमुत्यसिद्धमितिभा
वः यमिति एषःपरमात्मायंपुरुषंवृणुतेसंभजति अनुगृह्णातितेनैवलभ्योनान्येनेत्यर्थः अथापितेदेवपदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीतएवहि जा

नातितत्वंभगवन्महिम्नोनचान्यएकोपिचिरंविचिन्वन् श्रेयःस्रुतिंभक्तिमुदस्येत्यादिश्रवणात् यस्यदेवइति नन्वेवमन्योपनिषत्सुनश्रूयतइति चेन्न गुणोपसंहारन्यायेनसर्वोपनिषत्स्वेतदर्थोपसंहारात् छांदोग्यादावश्रुतायाआकाशाद्युत्पत्तेरिव बृहदारण्योक्तशांत्यादेरिवचेतिदिक् १४ २७ त्वमकरणइति नवस्तुतस्तथात्वंकर्तृत्वभोक्तृत्वं जीवानामपितद्वास्तवकर्तृत्वादिराहित्यंतुल्यमीशसममेव विशेषेणेति केनोत्कर्षेणेश्वरःसेव्यः केनापकर्षेणजीवः सेवकइत्यर्थः अपाणीति करचरणहीनोपिजवनः विभुत्वेनतत्रतत्रगच्छतीवेतिवेगवानिवभाति ग्रहीतासर्वाधारत्वात् करेणस ननुयद्यखिलसत्वनिकेतत्वेनभगवतःसेव्यत्वमुच्यते तर्हितत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वेप्रसज्येयाताम् नवस्तुतस्तथात्वमितिचेत्त र्हिजीवानामपितत्तुल्यत्वमितिकेनविशेषेणपुनःसेव्यसेवकत्वमितिइमामाशंकांपरिहरंत्यः अपाणिपादोजवनोगृहीतापश्यत्यचक्षुः सशृणोत्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंननतस्यवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंपुराणमित्याद्याःश्रुतयस्तुवंतीत्याह त्वमकरणइति करणसंबंधरहितएवअखि लकारकशक्तिधरः अखिलानांप्राणिनांयानिकारकाणिकरणानींद्रियाणितेषांशक्तीर्धारयनिप्रवर्तयतीति तथाकुतःस्वराट् यतः स्वेनैव राजतेदीप्यतेनहिस्वतःसिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तवबलिमुद्वहंतिपूजांकुर्वंतीति अजया अविद्ययासहितास्त्वयाहृताइ

त्वमकरणःस्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयानिमिषाः वर्षभुजोऽखि
लक्षितिपतेरिवविश्वसृजोविदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः २८ ७ ७

त्यर्थः अनिमिषादेवाइंद्रादयः तत्पूज्याविश्वसृजोब्रह्मादयोपियथासस्त्रीकाएवकिंकराःस्वामिनंसेवंतेतथाऽविद्यायुक्तादेवादय- स्त्वामितिलोकोक्तिःसमदंतिचमनुष्यैर्दत्तंहव्यकव्यादिलक्षणंबलिंभक्षयंति अत्रदृष्टांतः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथावर्षभु जःखंडमंडलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्यस्वप्रजादत्तबलिभुजोबलिमुद्वहंति तद्वदितिकथंबलिंवहंतितिदाह विदधति यत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताइतित्वत्तोभीताःसंतोयस्मिन्कर्मणिनियुक्तास्तंतत्कुर्वंतीति त्वदाज्ञापालनमेवबल्युद्वहनमित्यर्थः तथाचश्रुतिः भीषास्माद्वातःपवतेभीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चमृत्युर्धावतिपंचमइति २८ अनिंद्रियोपियोदेवः सर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञःसर्वकर्ताचसर्वसेव्यंनमामितम् १५ ७ ७ ७ ७ वेग्रहणकर्तेव एतदितरकर्मेंद्रियव्यापारोपलक्षणं चक्षुरादिज्ञानेंद्रियशून्योपिअनावृतस्वरूपज्ञानेनरूपशब्दादिविषयोपलब्धिशाली वेद्यंसर्वंजडजातंवेत्ति तदितरस्यसर्वस्यजडत्वात्तस्यवेत्तानेत्यर्थः ईश्वरोनावृतज्ञानशक्त्यादिमान् जीवस्त्वविद्यावृतत्वादिंद्रियाधी

नज्ञानक्रियाशक्तिशालीति विशेषः भीषाभीत्यावायुःपवतेवातीत्यर्थः पंचानांग्रहणंब्रह्मादिस्तंबांतचराचरोपलक्षणं १५ २९
स्थिरचरेति यथाग्नेरिति अग्नेरेकरूपाद्द्वितीयाच्चक्षुद्रा अल्पा अग्निकणाविविधमुच्चरंति यथातद्वदात्मनः कारकांतरनिरपेक्षादेक
रूपात्सर्वेप्राणाइंद्रियाणिलोकाभूरादयोविषयादेवाइंद्रियाणांलोकानांचाधिष्ठातारः भूतानिब्रह्मादिस्थावरांतशरीराणि आत्मानः अं

तदेवंकरणप्रवर्तकमीश्वरंकरणपरतंत्रानराभजंतीत्युक्तम् नकेवलमियदेवकारणं ततउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादितिवदंति
यथाग्नेः क्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंतिएवमेवास्मादात्मनः सर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीत्याद्याः
श्रुतयइत्याह स्थिरचरजातयइति हेविमुक्तनित्यमुक्तयदितवअजयामाययाविहरः विहारः क्रीडाभवतितदास्थिरचरजातयः स्थि
राश्चचराश्चजातयः जात्यालिंगितादेहायेषांतेजीवाः स्युः भवेयुः कथंभूतस्यततः अजातः परस्यदूरेवर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः क
थंविहारः उदीक्षयाईक्षणलेशेननननुमयिलीनानांजीवानांकथंजन्मस्यात्तत्राह उत्थनिमित्तयुजइति ईक्षयैवउत्थितानि आविर्भू

स्थिरचरजातयःस्युरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततत: नहिप
रमस्यकश्चिदपरोनपरश्चभवेद्वियतइवापदस्यतवशून्यतुलांदधतः २९ ७

तानिनिमित्तानिकर्माणितद्युक्तानिलिंगशरीराणिवातैर्युज्यंतइतितथा ननुकिंनिमित्तोत्थानेनमदिच्छयैवभवंतु नत्वयिवैषम्या
भावात् विषमसृष्टेरयोगादित्याह परस्येति तवपरमस्यउत्तमस्यपरमकारुणिकस्यवियतइवाकाशसदृशस्यसमस्येत्यर्थः कश्चिदप
रः स्वीयः परोस्वीयश्चनभवेत् नसंभवतीत्यर्थः असद्वाइदमग्रआसीत् ततोवैसदजायतेत्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिवप्रतीयते तद
र्थंपुनर्विशिनष्टि शून्यतुलांदधतः शून्यसाम्यंभजतः तदेवदर्शयितुंपुनर्विशिनष्टि अपदस्येति नपद्यतइत्यपदः तस्यवाङ्मनसयो
रगोचरस्येत्यर्थः २९ त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः जातान्संसरतः खिन्नान्नृहरेपाहिनः पितः १६ ७

तः करणोपाधयोजीवाश्चव्युच्चरंति ईक्षणलेशेनेति सर्जनेच्छादिरूपेणेत्यर्थः असद्वाइति अग्रेशून्यमासीत् शून्यादेवजगदभूदिति-
पूर्वपक्षार्थः सिद्धांतेतुइदंजगदग्रे सृष्टेःप्राक् असत् अव्याकृतनामरूपत्वादसत्तुल्यमतिसूक्ष्मंब्रह्मैवासीत् ततोब्रह्मणः सत् व्याकृतना
मरूपंजगदजायतेति १६ २९ ७ ७ ७ ७

अपरिमिताइति संसरंतोभजंतीति संसारान्मोक्षायभजंतीत्यर्थः तत्राद्वैतमते बंधमोक्षव्यवस्थायाअसंभवंशंकते तत्रयदीति सर्वमुक्ती-ति तथाचकश्चनमुक्तः केचनबद्धाइतिव्यवस्थापरिदृश्यमानानस्यादित्यर्थः तस्यैवांशांतरेणेति अवच्छेदवादाभिप्रायेणपूर्वपक्षः यथानेक घटावच्छिन्नएकआकाशएकघटनाशेनतस्यघटाकाशस्यमहाकाशैक्येपिसमहाकाशो घटांतरेषुतथैवावच्छिन्नस्तिष्ठतीतिनमहाकाशैक्येनापिमु क्तिसिद्धिः एवमात्मनएकत्वादनेकाविद्यावच्छिन्नस्यतस्यैकस्मिन्देहेज्ञानोत्पत्त्याऽविद्यानाशेनशुद्धचैतन्यैक्येपितस्यैवशुद्धचैतन्यस्यदेहांतरेऽवि द्यावच्छिन्नस्यसत्वान्नमोक्षःसंभवति नहिकरचरणादौबहुशृंखलाभिर्बद्धपुरुषएकपादस्थशृंखलानाशेमुक्तोभवतीतिभावः केचनकाणादादयः प्र तिबिंबपक्षाश्रयेणसिद्धांतमाह तत्रनेति अविद्याभेदेनेति अनेकाविद्यासु एकस्येश्वरस्य बिंबरूपस्यानेकेप्रतिबिंबाः नहिप्रतिबिंबस्यप्रतिबिंबां तरमंशः एकस्यप्रतिबिंबस्योपाधिवशेनचांचल्येमालिन्येवाप्रतिबिंबांतरस्यतदभावात् ततश्चतस्यैवांशांतरेणसंसारइतिदूषणानवतारः यत्रदेहे-

एवंतावत्परमात्मनःसकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाजाताः संसरंतोभजंतीत्युक्तं तत्रयद्येकाऽविद्यातदाजीवस्याप्येकत्वादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसंगः अथनानाविद्यास्तर्हितस्यैवांशांतरेणसंसारानपगमादनिर्मोक्षइत्यादितर्कबलेनवस्तुतएवनानात्मानः तत्रचतेषामणुत्वे

अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा

देहव्यापिचैतन्यंनस्यात् देहपरिमाणत्वेचमध्यमपरिमाणानांसावयवत्वेनानित्यत्वंस्यात् अतःसर्वगताःनित्याश्चेतिकेचनमन्यंते तत्रनताव दुक्तदोषप्रसंगःअविद्याभेदेनतच्छक्तिभेदेनवाबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्यतुनकेनाप्यंशेनसंसारशंकेत्युक्तमेव प्रसिद्धंचात्मैक्यंसर्वश्रुतिषु ज्ञानेनाविद्यानाशस्तत्प्रतिबिंबस्यैवबिंबेनैक्यान्मुक्तिः अन्यस्ययथापूर्वसंसारः सतुनेतरप्रतिबिंबस्यकोप्यवयवः नह्येकघटस्थसूर्यप्रतिबिंबः प्रतिबिं बांतरस्यांशःसंभवति नन्वविद्याभेदांगीकारेगौरवंतत्राह तच्छक्तिभेदेनवेति यथामहातंतिरेकातदंशभूतानिदामानिभिन्नानियद्दामच्छिन्नंतस्यैवगो र्मोक्षएवमेकाविद्यातदंशभूतास्तच्छक्तयोभिन्नाभिन्नास्तासुपरमात्मनः प्रतिबिंबानानाजीवाज्ञानेनयच्छक्त्युच्छेदस्तस्यैवबिंबैक्येनमुक्तिरित्य-र्थः ननुतस्यैवांशांतरेणसंसारइत्यनेनप्रतिबिंबपक्षेपीश्वरस्यैकस्यानेकेप्रतिबिंबाअंशाएकप्रतिबिंबमुक्तावपीश्वरस्यबिंबस्यप्रतिबिंबांतररूपां शांतरेणसंसारानपगमइतितस्यैवांशांतरेणसंसार इत्यनेनदूषणापादनमभिप्रेतमित्याशंकायामाह ईश्वरस्यत्विति प्रतिबिंबचांचल्यादिध र्मार्णांबिंबेसंबंधगंधस्याप्यदर्शनात् प्रतिबिंबेबिंबांशत्वस्यौपचारिकत्वादीश्वरस्यबिंबस्यकेनाप्यंशेनबद्धेनमुक्तेनवाप्रतिबिंबभूतजीवेन संसारोबद्धत्वंमुक्तत्वंवानेत्युक्तमेवेत्यर्थः ननुवस्तुतोनानात्मस्वीकारेणापिबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवति अविद्याद्युपाधिकृतएवात्मभेदो

वस्तुत एक एवात्मेति पक्षेणापि सा संभवति तत्र किं विनिगमकं यदौपाधिकात्मभेदाश्रयेणैव साव्यवस्थेति तत्राह प्रसिद्धं चेति एको देवः सर्व
भूतेषु गूढः नेह नानास्ति किंचन यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैको नुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमा
त्मा एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदित्यादिश्रुतिषु वास्तवात्मैक्यमौपाधिक एवात्मभेद इति प्रतिपादनात्काणादादिपक्षो न ग्राह्य इत्यर्थः आ

किंच इमं पक्षमंतर्यामि ब्राह्मणमपि न सहत इत्याह अपरिमिता इति वस्तुत एवानंताः ध्रुवास्ते नैवरूपेण नित्याः सर्वगताश्च तनुभृतो जी
वा यदि स्युः तर्हि तेषां समत्वात् शास्यता न घटत इति कृत्वाहे ध्रुवनियमो नियमनं त्वया न स्यात् इतरथा तु घटेत कथं यन्मयमुपाधितो य
द्विकारप्रायं यज्जीवाख्यमजनि जातं तत्तस्य स्वविकारस्य नियंतृ नियामकं भवेत् अविमुच्यकारणतया अपरित्यज्य किं तत् समम् अनुस्यूतम्
ननु किं यत्तच्छब्दैः ज्ञायते चेदुच्यतामिदं तदिति अत आह अनुजानतां यदमतमिति जानीम इति वदतां यदमतमविज्ञातप्रायम्

अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियंतृ भवेत्समम् अनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ३०

अविषयत्वात् तथा च श्रुतिः यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां अवचनेनैव प्रोवाच
सह तूष्णीं बभूवेत्यादि किंच मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् तथा च श्रुतिः यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्र
ह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु इत्यादि तस्माद्यत्तच्छब्दावद्योत्यमतर्क्यं किमपि सर्वानुस्यूतत्वेन समं नियंतृ भवेदित्यर्थः ३०
अंतर्यंता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैवमेवावसेयः यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः श्रीमंतं तं चेतसैवावलंबे १७

त्मनानात्वखंडनं श्लोकारूढं कुर्वन् अवच्छेदपक्षे दूषणं व्यंजयति किंचेति इमं पक्षं काणादाद्युक्तमात्मनां विभुत्वनानात्वादिकमवच्छेदप
क्षं चांतर्यामिब्राह्मणं न सहत इत्यर्थः आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयतीत्यादौ हि देहाद्यंतः स्थित्वा परमात्मनो नियामकत्वमुक्तं न तु सारथ्या
दिवत् बहिः स्थित्वेति तन्न घटत अवच्छेदपक्षे अविद्याद्यंतः स्थितस्य जीवत्वादनवच्छिन्नस्य ऽनियामकस्योपाध्यंतराभावात् न हि घटे घटा
वच्छिन्नं घटानवच्छिन्नं चेत्याकाशद्वयमस्ति प्रतिबिंबपक्षे तु जलावच्छिन्नजलप्रतिबिंबितेत्याकाशद्वयवदविद्यावच्छिन्नमविद्याबिंबितं चे

तिचैतन्यद्वयमस्तितत्रावच्छिन्नस्यनियामकत्वंप्रतिबिंबस्यजीवस्यनियम्यत्वमितिसिद्धमंतस्थित्वानियामकत्वमितिदिक् समत्वादिति विभु
त्वेननित्यत्वेनचेश्वरसमत्वाज्जीवस्यतच्छास्यतानेत्यर्थः नियमनंन्वयानस्यादिति एवमात्मैक्यसिद्धांतेप्यवच्छेदपक्षाश्रयणेनियम्यनियामकभावो
नस्यादित्यपिबोध्यं उपाधितइति अविद्याद्युपाधिवशात्बिंबरूपब्रह्मणोविकाररूपंजीवाख्यंजातं ततबिंबरूपंब्रह्मस्वविकारस्यप्रतिबिंबस्यजीव
स्यनियामकमित्यर्थः ननूपाधिबहिष्ठस्यबिंबत्वंनांतर्गतस्यतथाचकथंप्रतिबिंबमविमुच्योपाध्यंतःस्थित्वाबिंबस्यनियामकत्वंतत्राह समप्रमनुस्यू
तमिति जलावच्छिन्नाकाशमहाकाशयोरैक्यवत् अविद्यावच्छिन्नबिंबचैतन्ययोरैक्यादुपाध्यवच्छिन्नानुस्यूतस्वरूपेणबिंबस्यैवनियामकत्वमिति
भावः यस्येति यस्यब्रह्मविदोब्रह्मअमतमविदितमितिनिश्चयस्तस्यब्रह्ममतंसब्रह्मवेत्तेत्यर्थः यस्यतुमतंज्ञातंब्रह्मेतिनिश्चयः सब्रह्मनैववेदे
त्यर्थः यस्माद्विजानतांसम्यक्ज्ञानिनांब्रह्म अविज्ञातंज्ञानाविषयइतिपक्षः अविजानतां अज्ञानिनांविज्ञातंज्ञानविषयोब्रह्मेतिपक्षःइति अवचनेनेति

ननुयदिच परमात्मनोजीवाजायंतइतिनियंतृनियम्यभावउच्यते तथासतिजीवानामनित्यत्वप्रसंगेनप्रतिदिनंकृतनाशाकृताभ्यागमप्र
संगःस्यात् किंचतदामोक्षोनामजीवस्यस्वरूपहानिरेवस्यात् नचैनद्युक्तंस्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्यमो

नघटतउद्भवःप्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत्

क्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैवजीवानांजन्मउच्यतेनस्वतः अघटनादित्याह नघटतइतितत्रकिंप्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवःस्यात्
पुरुषस्यवाउभयोर्वाआद्येजीवानांजडत्वापत्तिः द्वितीयेपुरुषस्यविकारित्वप्रसंगः अतएवनतृतीयइत्याशयेनोक्तंप्रकृतिपुरुषयोरु
द्भवोनघटतइतिश्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह अजयोरिति तथाचश्रुतिः ५ ५ ५
वक्ताअवचनेनवचनाभावेनैवप्रोवाचब्रह्मवाङ्मनसागोचरमितिलक्षणयाकथयामास सश्रोतातेनैवलक्षणेनसर्वप्रमाणाविषयंब्रह्मेतिबुध्वातू
ष्णींबभूवनकिंचिदपिप्रश्नादिकृतवानित्यर्थः यदिति यदिकदाचिन्मन्यसेसुष्ठुवेदाहंब्रह्मेतितर्हित्वंयदस्यब्रह्मणोरूपंतद्दभ्रमल्पमेववेत्थ
यदस्यब्रह्मणोदेवेष्वधिदैवतंरूपंतदल्पमेवत्वंवेत्थेत्यर्थः १७ ३० ५ ५ ५ ५
नघटतइति नन्विति परमात्मनोबिंबात्प्रतिबिंबाजीवाजायंते इतिकारणस्यबिंबस्यकार्यंजीवनियामकत्वेजीवस्यकार्यत्वेनानित्यत्वप्रसंगइत्यर्थःउ
पाधिजन्मनैवेति अंतःकरणोपाधिजन्मनाजीवानांबुद्धिप्रतिबिंबितप्रमातृसंज्ञकानांजन्मोच्यतइत्यर्थः अविद्याप्रतिबिंबरूपजीवो अविद्याया
अनादित्वादनादिरेवेतिनतस्योत्पत्तिः जीवईशोविशुद्धाचिदित्यनेनषण्णामनादित्वोक्तेः अजयोरिति अनाद्योरित्यर्थः

अजामेकामिति नजायत इत्यजातांमूलप्रकृतिं लोहितशुक्लकृष्णांरजः सत्वतमोगुणवतीं सरूपांत्रिगुणात्मिकांप्रजांएकोऽजोजीवस्तांशब्दादि
विषयरूपतापन्नांजुषमाणः सन्ननुशेतेनिरंतरंमुह्यति जीवेनभुक्तोभोगोयस्यांतांजीवेनभुज्यमानामेनामन्यः परमात्माजहातिनास्यामासक्तिंकरो
तीत्यर्थः यद्वाएकोजः अज्ञानीजीवः अन्यः अजोब्रह्मज्ञोजीवइति अत्राजाशब्देनगौण्यालौकिकच्छागीसादृश्यंरक्तादिरूपवत्वांतेजोबन्नात्मिका
यांप्रकृतौप्रतिपाद्यतेनतुयोगवृत्त्याजन्मराहित्यमितिकल्पनोपदेशाच्चेतिसूत्रस्यभाष्यमतेश्रुत्यंतरमनुसंधेयं परस्पराध्यस्तमिति परमात्मनिप्रकृ
तिरनादिरध्यस्तास्वरूपेणतस्यांपरमात्मनोपिसत्तास्फूर्तिरूपेण संसर्गाध्यासः अधिष्ठानस्यशुक्त्यादेः संसर्गमात्रंरजतेऽध्यस्यते रजतंस्व
रूपेणशुक्तावध्यस्यतेइतिसिद्धांतात् परमात्मनोपिस्वरूपाध्यासेबाधापत्त्याशून्यवादप्रसंगात् प्राणाद्युपाधयइति लिंगदेहस्यैवसृष्ट्यारं

अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वींप्रजांजनयंतींसरूपाम् अजोह्येकोजुषमाणोनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यइति उभययुजातुभ
वंतिउभयंत्वतद्युज्यतइतिउभययुक्संबद्धंपरस्पराध्यस्तमितियावत् तेनअसुभृतःप्राणाद्युपाधयोजीवाजायंतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदितियथा
केवलेनजलेनानिलेनवाजलबुद्बुदानभवंतिकिंतुमिलिताभ्यांतद्वत् तत्रयथाऽनिलोनिमित्तंजलमुपादानं एवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तंपुरुष

त्वयितइमेततोविविधनामगुणैः परमेसरितइवार्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः ३१

उपादानं तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः सोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादा
त्मनःसर्वेप्राणाः सर्वेलोकाः सर्वेदेवाः सर्वाणिभूतानिसर्वएवात्मानोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषुचेतनाचेतनप्रपंचस्यपरमात्मोपादानत्वश्रवणा
त् नत्वविकारित्वंपरिणामानंगीकारात् केचित्तुनः परिणाममंगीकृत्यआत्मनोविकारभियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छंति

भेजन्मभवतितेनलिंगदेहांतर्गतबुद्धिजन्मनाबुद्धिबिंबितोजीवोजायतइत्युच्यतइत्यर्थः लिंगदेहस्यापिप्रलयेसंस्काररूपेणाविद्यायांस्थितस्यै
वप्रादुर्भावमात्रंभवति सत्कार्यवादात्लयस्यापिसावशेषत्वात् अतोनकृतनाशादिदोषइतिभावः तास्मादिति तस्मादुपक्रमोक्तादेतस्मात्
सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिलक्षितादात्मनः परमात्मनउपादानादाकाशउत्पन्नआकाशभावापन्नाद्ब्रह्मणएववायुरित्यादिरर्थः परिणामानंगीकारादि
ति कारणसमसत्ताकोन्यथाभावः परिणामः कारणविषमसत्ताकोन्यथाभावोविवर्त्तः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तमृद्दुग्धादेर्व्यावहारिकसत्यंघटदध्या
दिजायतइतिघटादिः परिणामः व्यावहारिकसत्यत्वयुक्तशुक्त्यादेः प्रतिभासिकसत्यंरजतादिजायतइतिरजतादिर्विवर्त्तः परिणामिनएवकारणस्य

विकारित्वंनविवर्त्तोपादानस्य प्रकृतेपारमार्थिकसत्याद्ब्रह्मणोव्यावहारिकसत्यंजगदुत्पद्यतेइतिविवर्तोपादानत्वंब्रह्मणइतिनविकारित्वप्रसंगइ
त्यर्थः विपरीतंब्रह्मनिमित्तंप्रकृतिरुपादानमिति भवतीति नचैवंजीवानामनित्यत्वेनस्वरूपहानिरेवमोक्षइतिदोषापत्तिः प्रतिबिंबस्यबिंबरूपतया
सत्यत्वाभ्युपगमात् विवरणमतेहिप्रतिबिंबाध्यासोनधर्म्यध्यासः किंतुबिंबभेदोपाध्यंतःस्थितत्वादिधर्ममात्रमध्यस्यतेस्वरूपंतुसत्यबिंबात्म
कमेवेतिसिद्धांतात् भारतीतीर्थसिद्धांतेपरंप्रतिबिंबोमिथ्याशुक्तिरजतवत् तन्मतेवच्छिन्नस्यपारमार्थिकजीवस्यमोक्षान्वयित्वंबोध्यं एवंचा
विद्योपाधिकस्यानादेर्बुद्ध्युपाधिकस्यसादेर्वाजीवस्येशनियम्यत्वंन विरुद्धंप्रतिबिंबमात्रस्यबिंबनियम्यत्वोपपत्तेरितिसंक्षेपः उपाधिभिः स

सर्वथातावत्प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीतिसिद्धम् तदेकमेवाद्वितीयंब्रह्म अजामेकामविनाशीवारेयमात्मेत्यादिश्रुतिबलात् उत्पत्तिश्रव
णाच्चजीवानामौपाधिकमेवजन्मनस्वतइत्युक्तम् उपाधिलयेनपरमात्मनिपुनर्लयश्रवणादपिनवास्तवंजन्मेत्याह त्वयितइति त्वयि
कारणात्मनितइमेजीवाः ततइतियतोनवास्तवंजन्मतस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिःसहनिलिल्युः लीनाबभूवुः त
त्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते यथामधुनिसकलकुसुमरसाविशेषतोनुपलक्ष्यमाणाअपिसामान्येनोपलक्ष्यंते ए
वंस्वापादौविशेषमात्रलयात् कारणस्यविद्यमानत्वात् सामान्यतोवर्ततेमुक्तौतुकारणस्यापिलयान्त्वयिपरमेनिरुपाधौसरित इवार्ण
वेलीयंतइतिविवेकः तथाचश्रुतयः यथासौम्यमधुकृतोमधुनिस्तिष्ठंति नानाऽत्ययानांवृक्षाणांरसान्समवहारमेकतांसंगमयंति
तेयथानतत्रविवेकंलभंते अमुष्याहंवृक्षस्यरसोऽस्म्यमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्मीत्येवमेवखलुसौम्येमाः प्रजाः सतिसंपद्यनविदुः
सतिसंपद्यामहइति यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेस्तंगच्छंति नामरूपेविहाय तथाविद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परंपुरुषमुपै
तिदिव्यमित्याद्याः ३१ यस्मिन्नुद्यद्विलयमपियद्भातिविश्वंलयादौजीवोपेतंगुरुकरुणयाकेवलात्मावबोधे अत्यंतांतंव्रज
तिसहसासिंधुवत्सिंधुमध्येमध्येचित्रंत्रिभुवनगुरुंभावयेतंनृसिंहम् १८ ३१ ७ ७

हेति वास्तवजन्मसत्वेउपाधिलयंविनैवलयःस्यात् जलाकाशस्यहिजलोपाधिकजन्मवतोजललयएवलयोनजलसत्वेजलस्यतुघटोपाधिक
जन्माभावात् घटसत्वेपिलयोदृश्यतेतद्वदितिभावः कारणस्येति अविद्यायाबीजरूपेणलिंगदेहस्यचेत्यर्थः तत्रसुप्तिप्रलयविषयाश्रुतिः
यथासौम्येति हेसाधोमधुकृतोमधुमक्षिकाः मधुनिस्तिष्ठंतिनिष्पादयंति नानात्ययानांनानागतीनांनानाजातीनांवृक्षाणांपुष्परसान्सम
वहारमाहृत्यएकतांमधुरूपतामापादयंति तेरसायथामुष्यवृक्षस्याहंरसइतिभेदंनलभंतेनविदुःपुरुषैर्ज्ञायमानभेदवंतोनभवंतीत्यर्थः
पुरुषज्ञानानांरसेषूपचारात् एवमिमाःप्रजाःस्वापप्रलयादौसतिब्रह्मणिसंपद्यएकीभूयब्रह्मैक्यंप्राप्तावयमितिनविदुरित्यर्थः अथमुक्त

विषयाश्रुतिः यथानद्यइति स्यंदमानाः स्रवंत्यो गच्छंत्यः समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनं प्राप्नुवंति तथाब्रह्मज्ञो विदेहकैवल्यकाले परा द्ब्रह्मादेः परं बिंबभूतं परमेश्वरं प्राप्नोतीत्यर्थः यस्मिन्निति प्रलयस्वापादिकाले जीवसहितं विश्वं लिंगदेहादिकं विलयं यदपि प्राप्नुवदपि प्राप्नातिसंस्काररूपेण सूक्ष्मतयातिष्ठति यदिति इणगतावितिधातोः शतृप्रत्यये शपोलुकिशतृप्रत्ययस्यङित्वाद्गुणाभावे इयङापवादभूते इणोयणितियणिकृतेरूपं गत्यर्थकानां प्राप्त्यर्थत्वस्य प्रसिद्धेः संस्कारावशेषलये हेतुः उद्यदिति सृष्टिकाले जागरणकालेचोत्पन्नं भवदित्यर्थः निरवशेषलये पुनरुत्पन्नं नस्यादितिभावः गुरूपदेशेन ब्रह्माभिन्नकूटस्थात्मसाक्षात्कारे सति अत्यंतमनंतं निरवशेषं लयं निरुपाधितादात्म्यं समुद्रमध्ये नदीवत्प्रव्रजतियस्मिन् तं विश्वाधिष्ठानं विश्वलयाधिष्ठानं मुक्तजीवप्राप्यं चमध्ये चित्तं चित्तस्यमध्ये भाव ये मुक्तजीवैक्य स्थानत्वोक्त्या मुक्तप्राप्यत्वेन निरुपाधिब्रह्मत्वं नृसिंहस्यव्यंजितं त्रिभुवनस्य गुरुंजनकं हितोपदेष्टारं चेतितदभजने गुरुद्रोहः कृतघ्नताच व्यज्यते नृसिंहं नृषुसिंबंधं हंतितं इति भवबंधच्छेदकत्वोक्त्यातदभजने मोक्षाभावो व्यज्यते मध्ये चित्तमितिपारे मध्येषष्ठ्यावेत्यव्ययीभावसमासः निपातनात्पूर्वपदे एकारः अव्यालुक् समास इतिवादिनोऽभ्रांताः नचपारेमध्यइतिसूत्रेणसप्तम्या अलुगेवनिपात्यत इतिवाच्यं गगायामध्यादागतइत्यर्थे मध्येगंगमागत इति प्रयोगानापत्तेरितिदिक् १८ ३१ ७

नृषुतवमाययाभ्रममभीष्ववगत्यभृशंत्वयिसुधियो भवेदधति भावमनुप्रभवम् कथमनुवर्ततां भवभयंतवयद्भ्रुकुटिः सृजतिमुहुस्त्रिणेमिर भवच्छरणेषुभयम् ३२ ७ ७

नन्वेवं तावत्परमेश्वराज्जीवाजायंते तद्वशेनचकर्माणिकुर्वंति पुनस्तत्रलीयंत इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्तम् इदानींतन्निवृत्तये परीत्यभूतानिपरीत्यलोकान् परीत्यसर्वाः प्रदिशोदिशश्च उपस्थायप्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेशेत्याद्याभगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह नृषुतवमाययेति नृषुजीवेषु अमीषु तवमायया भ्रममुक्तलक्षणमवगत्य ज्ञात्वासुधियः भृशंत्वयि अभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिं दधति कुर्वंति कीदृशं भ्रमं अनुप्रभवम् अन्वनुप्रभवोयस्मिन् तं भ्रमम् ततः किमत आह कथमिति अनुवर्ततामनुवर्तमानानां त्वामेवशरणं भजतां भवभयं संसारभयम् कथं भवेत् नकथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मात्तवभृकुटिः भ्रूभंगरूपस्त्रिणेमिः तिस्रोनेमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षाकालायस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्यसः अभवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षितायेषां तेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति अतएवंभूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुधियस्त्वयि भावं दधतीति ३२ संसारचक्रक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तं कथंचिदापन्नमिह प्रपन्नं त्वमुद्धरश्रीनृहरे नृलोकम् १९ ७ ७ ७ नृषुतव परीत्येति भूतानिपरीत्य सर्वभूतेष्वात्मा एक एवेति ज्ञात्वा लोकान् स्वर्गादीन् कर्मचितत्वेनानित्यान् ज्ञात्वा सर्वादिशः प्रदिशश्च ऐहिकविषयानप्यनित्यान् ज्ञात्वा प्रथमजां

त्रयीलक्षणांवाचमुपस्थाय संसेव्यात्मना मनसान्तरतस्य परमेश्वरस्यात्मानंस्वरूपं अभिसंविवेश आश्रितवान्कश्चनमुमुक्षुरित्यर्थः संसारेति आपन्न विपत्तिग्रस्तं कथंचित् आर्ततयाजिज्ञासुतयासकामतया दंभादिनावात्वांप्रपन्नंशरणागतमुद्धरेति १९ ३२ ७
तद्विज्ञानार्थमिति सनिर्विण्णोब्राह्मणो नित्यात्मतत्वसाक्षात्कारार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत् नतुनिपुणोपिस्वयंवेदांतं विचारयेत् समित्पाणिः सन्निति रिक्तपाणिर्नपश्येदिति शास्त्रादुपायनपाणिरित्यर्थः धनफलपुष्पाद्यलाभेआकाष्ठमप्युपायनंग्राह्यमितिव्यंजनायस मित्पदं श्रोत्रियंवेदशास्त्राध्ययनसंपन्नंगुरुमितिगुरोः शिष्यसंशयच्छेदे सामर्थ्यंब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारशालीनमितिबोधसंचारसामर्थ्यं
सत्वंभगवतिभावोमनोनियमेस्तिभवतिसोऽपि गुरूपसद्नादिति गुरूपसदनंविदधति तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं आचार्यवान्पुरुषोवेद नैषातर्केणमतिरापनेयाप्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याः श्रुतयइत्याह विजितहृषीकवायुभिरिति विजितानिहृषीकाणींद्रियाणिवायुश्चप्राणोयैस्तैरपि अदांतमनस्तुरगंअदांतमदमितंमनएवतुरगः दुर्दमत्वसा

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगंयइहयतंतियंतुमतिलोलमुपायखिदः व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यकृतकर्णधराजलधौ ३३ ७

म्यात् तंयेयंतुंनियंतुंयतंतिप्रयतंते अतिलोलमतिचंचलम् गुरोश्चरणंसमवहाय अनाश्रित्यतेउपायेषुखिद्यंतेक्लिश्यंतीत्युपायखिदः संतोव्यसनशतान्विताबहुव्यसनाकुलाइहसंसारसमुद्रेसंतितिष्ठंतिदुःखमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअजअकृतकर्णधराअस्वीकृतनाविकावणिजोयथातद्वत् गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौतुस्वतएवमनोनिश्चलंभवतिनान्यथेतिभावः ३३ यदापरानंदगुरोभवत्पदेपदंमनोमेभगवल्लभेत तदानिरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेयसौख्यंभवतः कृपातः २०
आचार्यवान्उक्तविधः प्रशस्तोगुरुर्यस्यसएवपुरुषोब्रह्मवेद नैषेति वेदांतशास्त्रजन्यामतिस्तर्केणस्वमत्यूहमात्रेणअपनेयाबाधाहीनयद्वातर्केणप्राप्तव्यानेत्यर्थः किंतुअन्येननिपुणेनाचार्येणप्रोक्ताप्रबोधितासतीसुज्ञानायसाक्षात्कारायभवति प्रेष्ठहेप्रियतमेति नाचिकेतसंमतियमसंबोधनं २० ३३ ७ ७ ७ ७ ७

परीक्ष्येति लोकान्भूरादीन्भोग्यान्परीक्ष्य विचारेणानित्यतया निश्चित्य निर्वेदं वैराग्यं प्राप्नुयात् अकृतो नित्यो मोक्षः कृतेन कर्मणा नेति
यदा यस्मिन्काले सर्वे कामा विषयाः ये अस्य विदुषो हृदि बुद्धौ वासनारूपेण प्रविष्टास्ते प्रमुच्यंते नश्यंति अथ तदैव मर्त्यः अमृतो मुक्तो भवति अत्र

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन तथा यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्यो
मृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इत्याद्या वैराग्यमंगं विदधतीत्याह स्वजनसुतेति आत्मा देहः धाम गृहम् असवः प्राणः स्वजनादि
भिः किं सर्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यंते यस्मिन्नूतस्मिन् त्वयि परमानंदे एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंती
ति श्रुतेः श्रयतः त्वां सेवमानस्य पुंसः आत्मनि सति नृणां तुच्छै रेतैः किं क उपयोगः इति सत् सत्यं परमार्थसुखमजानतामत एव मि

स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे इति स
दजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ३४

थुनतः स्त्रिया मिथुनीभूय रतये मायासुखाय चरतां प्रवर्तमानानाम् कर्मणि षष्ठ्यौ अजानतः चरतः पुरुषान् को नु अर्थः सु
खयति आनंदयति न कोपीत्यर्थः इह संसारे कथंभूते स्वविहते स्वत एव नश्वरे स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे पाठांतरे
तु कोन्वित्यस्यैतद्विशेषणद्वयम् अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ३४ भजतो हि भवान्साक्षात्परमानंदचिद्घनः आ
त्मैव किमतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः २१ ७ ७ ७ ७

अस्मिन्नेव जन्मनि ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः एतस्यैवेति ब्रह्मलोकस्थानंदाच्छतगुणोत्कृष्टतयोक्तस्य परमानंदस्य ब्रह्मरूपस्य मात्रा लेश
मन्यानि भूतानि ब्रह्मादिस्थावरांतान्युपजीवंतीत्यर्थः पाठांतरे इति कोन्विह स्वविहतः स्वनिरस्तभग इति प्रथमांतपाठे २१ ३४ ७

भुवीति ऋषयोवेदार्थतत्वंजानंतइत्यर्थः तीर्थानिगंगादिनीसदनानिचवृंदावनादीनीतिद्वंद्वः अथवेति पक्षेपुरुपुण्यानिचतानितीर्थानिगुरवस्तेषांसदनानीतिकर्मधारयपूर्वपदगर्भस्तत्पुरुषः येभवत्पदांबुजहृद इत्यादिलक्षणायेनसकृत्त्वयिमनोदधतिनेचतेपिवेत्यन्वयः

एवंगुरूपदेशेनतत्वमवगम्यसारासारविवेकेनचसर्वतोनिर्विद्यतदेवमहत्संगेनोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुंतीर्थसदनानि सुनयः पर्यटंतीतिश्रोतव्योमंतव्यइत्यादिश्रुत्यर्थमाह भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनानीति तेउक्तलक्षणाः ऋषयोविमदाः निरहंकाराःयतोभवत्पदांबुजहृदः भवतः पदांबुजंहृदियेषांते अतःस्वयमेवअघभिदंघ्रिजलंयेषांतेउतअपि तथाविधाअपि पुरूणिबहूनिपुण्यानितीर्थानिसदनानिचक्षेत्राणितान्येवोपासतेसेवंतेप्रायस्तत्रैवमहत्संगोभवति इतिअथवापुरुअधिकंभग वद्भजनलक्षणंपुण्यंयेषांतानिचतानितीर्थानिचगुरवःमहांतइत्यर्थः तेषांसदनानिआश्रमान् यथाहामरसिंहः निपानागम

भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदास्तउतभवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः दधतिसकृ न्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसुखेनपुनरुपासतेपुरुषसारहरावसथान् ३५ ७

योस्तीर्थमृषिजुष्टेजलेगुराविति नपुनःपुरुषसारहरावसथान् उपासते पुरुषाणांसारंविवेकस्थैर्यधैर्यक्षांतिप्रमुखं हरंतीति तथा तेचते आवसथागृहास्तान् नचतेषांगृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह दधतिसकृन्मनस्त्वयियआत्म निनित्यसुखइति सकृदपित्वयियेमनोदधतितेपिगृहाद्यासक्तानभवंतिकिंपुनरेवंभूता इत्यर्थः ३५ मुंचन्नंगतदं गसंगमनिशंत्वामेवसंचिंतयन् संतःसंतियतोयतोगतमदास्तानाश्रमानावसन् नित्यंतन्मुखपंकजाद्विगलित त्वत्पुण्यगाथामृतस्रोतःसंप्लवसंप्लुतोनरहरेनस्यामहंदेहभृत् २२ ७ ७ ७

मुंचन्नंगेति अंगभोनरहरेयद्वा अंगंशरीरंतदंगानिचसुतदारगृहधनादीनितेषुसंगमासक्तिंमुंचन्नित्यर्थः २२ ३५ ७

सतइदं श्रीमद्भागवतं यैर्यत्प्रसादात्संप्रकाशितं तान् श्रीधरान् श्रीनृसिंहमपि वंदे जगद्गुरुं १ अत्र सतइदमुत्थितं सदिति चेदिति पूर्वपक्षः
किं पूर्वमीमांसकानामाहोस्वित् सांख्यादीनामिति संदेहे संदिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन श्लोकोपसंहारे उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् इति मीमांसकोपादानात्
उपक्रमउक्तः सतइदमुत्थितमित्यादि पूर्वपक्षोपि मीमांसकानामेवेति निश्चित्यावतारयति नन्विति मीमांसकाहि कर्मणएव परमपुरुषार्थहेतुत्वं निश्चित्य
सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वं वर्णयंति कर्मणश्च परमपुरुषार्थहेतुत्वं तदैव निर्वहेत् यदा कर्मफलभूतस्य स्वर्गादिजगतः सत्यत्वादिकं स्यादिति जगतः स
त्यत्वं प्रवाहनित्यत्वादिकं च वर्णयंति नहि भोक्तृभोग्यात्मकद्वैतस्य मिथ्यात्वेन त्फलकस्य कर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वं वेदस्य सर्वस्य असत्यफलकक्रि
यापरत्वं वा युज्यत इति जगत्सत्यत्ववर्णनं मीमांसकानामेवावश्यकं सांख्यकाणादादीनां तु ज्ञानस्याभोक्त्रात्मरूपेणावस्थानात्मकमोक्षहेतुत्वं
वदतां किं जगत्सत्यत्वग्रहणेनेति मीमांसकानामेवायं पूर्वपक्षः तत्राम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानां तस्मादनित्यमुच्यते इत्येतावत्पूर्वप

नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्थानां तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वय इति तत्र तत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानादुप
निषदामपि तदेव युक्तम् यथोक्तम् तंत्रवार्तिककृता एतेन क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यं व्याख्यानमिति न एकमेवा
द्वितीयं ब्रह्म विज्ञानमानंदं ब्रह्म अचक्षुरश्रोत्रमित्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् नह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मांगत्वं युज्यते
अननुमतं चैतद्वार्तिककृतः कथम् सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामिति तेनैवो
क्तत्वात् एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटंतीत्युक्तम् तत्र तावत् द्वैतस्य सत्यत्वे प्रवेदप्येवं तदेव तु न संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां प्र
तनेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह सतइदमुत्थितं सदिति चेदिति इदं विश्वं धर्मि सदिति साध्यो धर्मः सतउत्पन्नत्वात् हेतुः यद्यतउत्प
न्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टम् यथा कनकादुत्पन्नं कुंडलादि तदात्मकं तद्वदिति

क्षसूत्रं अस्यार्थः आम्नायस्य वेदस्य यज्ञादिक्रियाप्रतिपादनपरत्वात् तदर्थानां अक्रियार्थानां सोरोदीत् प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिदत् वायुर्वैक्षेपिष्ठा
देवतेत्यादीनां वाक्यानामानर्थक्यं निरर्थकत्वं तस्मादनित्यमनियतं वेदस्य प्रामाण्यमुच्यत इति एवं प्राप्ते सिद्धांतसूत्रं विधिनात्वेकवाक्यत्वादिति अ
थप्रथमपादस्थ तद्भूताधिकरणस्थ सूत्रं तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वय इति तत्तु नेषु भूतानां सिद्धार्थप्रतिपादकानां वाक्यानां क्रियार्थेन क्रियाप्रतिपा
दकेन वाक्येन रजतं न देयं पशुना यजेत् श्वेतमालभेतेत्यादिना सहान्वयः तथा च विधिप्रत्ययरहितवाक्यानां विधिवाक्यैः सन्निहितैर्दूरस्थैर्वा सह
विधिवाक्याकांक्षितनिंदात्वप्राशस्त्याद्यर्थपूरणेनान्वये कृते सर्वस्य वेदस्य क्रियापरत्वसिद्ध्या निरर्थकत्वनिरासेन प्रामाण्यं सिद्धं अध्ययनविधिप
रिगृहीते सर्वस्मिन्वेदे कस्याधि वाक्यस्यानर्थक्यासंभवात् निरर्थकाध्ययनविध्यनुपपत्तेरित्यर्थः उपनिषदामपि तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामपि

तदेवविधिवाक्यान्वितत्वमेवयुक्तं एतेनेति क्रियारहितवाक्यानांक्रियान्वयाकांक्षावतांक्रियापरवाक्यापेक्षितार्थबोधनेननिराकांक्षत्वमितिन्याये नोपनिषदांतत्वमस्यादिवाक्यानामपिकृत्वर्थोयज्ञांगभूतोयःकर्त्तायजमानस्तस्यप्रतिपादनमीश्वराभेदेनस्तुत्यानिरूपणंतेननैराकांक्ष्यंक्रिया न्वयेनक्रियाकांक्षारहितत्वंव्याख्यातंस्पष्टीकृतंवेदितव्यमित्यर्थः आदित्योयूपइत्यादिवाक्यैःसूर्यत्वादिनायूपादिस्तूयतेसचपशुनियोजनादिना क्रियास्वन्वेति एवमीश्वराभेदबोधकैरुपनिषद्वाक्यैर्यजमानःस्तूयतेसचकर्तृत्वेनक्रियास्वन्वेतीतिभावः श्लोकाद्वहिरेवसिद्धांतमाह नेति नह्यद्विती येतिस्तुतिर्हिशीघ्रप्रवृत्त्यर्थं अद्वितीयत्वबोधेतुस्वर्गादिभोग्यभोक्त्रादिद्वैतस्यकरणकर्मसंप्रदानादिकारकद्वैतस्यचबाधान्नप्रवृत्तिः एवंपरमानंद रूपत्वबोधेक्षुद्रस्वर्गानंदाद्यर्थंनप्रवृत्तिः तथाचक्षुरादींद्रियरहितत्वबोधेंधबधिरादितुल्यत्वापत्त्याकर्तृत्वभोक्तृत्वासंभवान्नप्रवृत्तिः सिद्धे- दितिभावः सर्वत्रैवहिविज्ञानमिति सर्वत्रवेदेविज्ञानंतत्तद्वेदवाक्यजन्यंद्रव्यदेवताकर्मादिविषयंज्ञानंसंस्कारत्वेनज्ञायतेसंस्काररूपंभवति अतएवव्रीह्यादिषुप्रोक्षणावघातादिसंस्कारवत्परस्ययागादेरंगंचगम्यते एवंहिकर्ममीमांसकसिद्धांतः स्वाध्यायोध्येतव्यइतिविहितस्यवेदा

तत्रयदिसदभेदः साध्यतेतदापादानत्वनिर्देशेनैवभेदप्रतीतेर्विरुद्धोहेतुरित्याह ननुतर्कहतमिति ननुनाभेदंसाधयामः किंतुतदु त्पन्नत्वेनकुंडलादिवद्भेदंप्रतिषेधयामः तत्रअभेदएवस्यादित्याशंक्यानेकांतिकत्वेनदूषयति व्यभिचरतिकचेति पितृपुत्रादि षुमुद्गरघटप्रध्वंसादिषुचतथादर्शनादितिभावः ननुतदुत्पन्नत्वंनामतदुपादानत्वंनतुतन्निमित्तत्वमतोनानैकांतिकत्वमित्या- शंक्यदूषयति कचमृषेतिगुणोपादानस्यापिफणिनोनगुणत्वंकिंतुमिथ्यात्वम् अन्यथाकुंडलादिवदबाधप्रसंगात् अतःपुनरपिअ ध्ययनस्यवेदार्थज्ञानंफलंनतुस्वर्गादि दृष्टेफलेसंभवत्यदृष्टकल्पनायाअन्याय्यत्वात् अवघातादेरिवतुषविमोकादि तच्चद्रव्यदेवतादिविष यकंवेदाध्ययनेनसंपाद्यंज्ञानंपौरुषवाक्यादिनापिस्यादितिपुनरध्ययनवैफल्येप्राप्तेवेदाध्ययनेनैवदेवतादिज्ञानंसंपाद्यमितिनियमः स्वीकार्यः नखदलनादिनापिवैतुष्येसिद्धेऽवहन्यादेवेतिनियमवत् तथाचयथावघातेनवैतुष्येकृतेतंडुलेषुकश्चनसंस्कारोभवतिनसनखदलनादिना तथावेदाध्ययनेनद्रव्यदेवतादिविषयकज्ञानेसंपादितेद्रव्यदेवतादिषुतादृशज्ञानजन्यःकश्चनसंस्कारउत्पद्यते तत्संस्कृतदेवतादिस्मर णादिनास्वर्गाद्यपूर्वसिद्धिर्नतुपौरुषवाक्यादिजन्यज्ञानेन एवंयागकालेपठ्यमानमंत्राणामपिदेवताकर्मादिविषयंज्ञानमेवदृष्टफलं नत्वदृ ष्टमपूर्वं अत्रापिपूर्ववत् स्मृत्यादिनाज्ञानसिद्धौनियमविधिनासंस्काररूपत्वकल्पनंपूर्ववत् एवंचसर्वत्रवेदेजायमानंज्ञानंसंस्काररूपंसि द्धंसंस्कारस्यचस्वतःफलवत्त्वाभावात् फलवतोयागस्यांगत्वमितिपरांगत्वंचसिद्धं आत्मविज्ञानादन्यत्रेति उपनिषज्जन्यात्मविज्ञानंविनाउप निषज्जन्यात्मज्ञानंसंस्काररूपंयज्ञादिकर्मांगंचनेत्यर्थः उपनिषज्जन्यात्मज्ञानस्यकर्मांगत्वाभावात्कर्मकर्त्र्यायजमानेनोपनिषद्विचा

रोनकार्यइतिभावः नचोपनिषदज्ञानस्यकर्मांगत्वेस्वर्गातिरिक्तमोक्षानंगीकारात् सर्वशाखागतोपनिषद्भागवैयर्थ्यमितिवाच्यं देहात्मभ्रांति
मतांजन्मांतरभोग्यस्वर्गादिफलककर्मसुप्रवृत्त्यभावेप्राप्तेतद्भ्रांतिनिरासार्थमुपनिषदावश्यकत्वात् देहाद्यात्मभ्रांतिरहितंयजमानविशेषं
प्रतिउपनिषद्वैयर्थ्यमिष्टमेव अतएवोपनिषदज्ञानंनांगं अंगंहिनियतंनतुपाक्षिकं यथावघातादि औपनिषदात्मज्ञानंतुभ्रांतिमत्पुरुषंप्रत्येवो
पयुक्तं नसर्वंप्रतीतिपाक्षिकमितिनतस्यकर्मांगत्वमितिवार्तिकाशयः एवंतदुक्त्वैवात्मज्ञानस्यसंस्कारत्वांगत्वाभावेसिद्धेक्रियापरत्वमप्युपनि
षदांमास्तुफलवदज्ञातार्थकत्वेनस्वार्थपरत्वोपपत्तेरितिसिद्धांत्याशयः यत्तुकेचनमीमांसकाःपत्न्यवेक्षितमाज्यंभवतीतियथोपांशुयागेउपयोस्य
माणाज्यस्यपत्नीकर्तृकचाक्षुषज्ञानंसंस्कारएवंयागंकरिष्यतःपुंसोहंब्रह्मास्मीत्यौपनिषदवाक्यानुसारेणावेक्षणंसंस्कारइतिसंकल्पयंति एतत्तुशारीर
कभाष्येएवानारभ्याधीतस्यात्मज्ञानस्ययज्ञकर्तृसंस्कारतयांगत्वंनयुज्यतइत्यादिनाविस्तरेणदूषितंततएवद्रष्टव्यं पूर्वश्लोकेनसंगत्यर्थमाह ए
तदर्थमेवेति नक्रियापरत्वेनैवसर्वस्यवाक्यस्यप्रामाण्यंकिंतुफलवदज्ञाताबाधितार्थपरत्वेनैव कूपसंमुखंगच्छन्नयमंधःकूपेपतेदितिवाक्या
नांविधिनिषेधरहितानामपिप्रामाण्यदर्शनादित्यादिनिश्चयस्यबहुमननंविनादुर्घटत्वादितिभावः एवंश्लोकाद्बहिरेवमीमांसकपूर्वपक्षंनिरस्य
मननप्रकारांतरेणश्लोकाक्षरैरपिनिरसितुमाह तत्रतावदिति द्वैतस्यभोक्तृत्वभोग्यरूपस्यकर्तृक्रियाकारकरूपस्यचसत्यत्वेअबाध्यत्वेएवस्वर्गा
दिफलकस्यकर्मणः परमपुरुषार्थहेतुत्वेनसर्ववेदस्यक्रियापरत्वंभवेदपि द्वैतस्यसत्यत्वमेवतुनसंभवतीतिप्रकारांतरेणनिवृत्तिपरत्वरूपवेद
तत्त्वनिश्चयायप्रश्नोत्तराभ्यांमननंदर्शयतीत्यर्थः इदंपदोक्तंविश्वंधर्मिपक्षः सदितिसाध्यं सतउत्थितमिति हेतुगर्भितंविशेषणमितिसतउ
त्पन्नत्वादितिहेतुःफलति ननुमीमांसकमतेआकाशादेःस्वर्गादेश्चोत्पत्त्यभावादुत्पत्तिमतामपिकेषांचिद्भोग्यजातानांब्रह्मणउत्पत्त्यनंगी
काराच्चकथमिदमनुमानंमीमांसकानामुभयवादिसिद्धहेत्वभावादितिचेन्न कचित्परवादिमात्रसिद्धस्यार्थस्यहेतुकरणदर्शनाद्वेदांतिमत
सिद्धमेवसतउत्पन्नत्वंहेतूकृत्यैतत्पूर्वपक्षोत्थानात् अत्रसिद्धांतीकिंविश्वंसदित्यनेनविश्वंसदभिन्नंसतउत्पन्नत्वादितिसदभेदःसाध्यते
किंवाविश्वंसद्भिन्नंनेतिसप्रतियोगिकभेदाभावः साध्यतेइतिविकल्पंमनसिनिधायप्रथमपक्षेदूषणमाह तत्रयदिसदभेदइति ननुअभे
दोभेदाभावश्चैकएवनभेदअभेदइतिनञोभावार्थकत्वादितिचेन्न असुराधर्मादिपदेष्विवनञोविरोधार्थकत्वात् सुरविरोधीअसुरोधर्मवि
रोधीचाधर्मोभावरूपीतिवद्भेदविरोधीअभेदःकश्चनस्वरूपसंबंधविशेषस्तत्साधनेनचसर्वथास्वरूपैक्यसिद्धिरित्यभ्युपगमात् विरोधश्चभेदा
भेदयोस्तेजस्तिमिरयोरिवसहानवस्थानलक्षणइतिसतउत्पन्नत्वादित्यपादानकारकनिर्देशेनजगतिसप्रतियोगिकभेदप्रतीतौतत्राभेदप्र
तीतिर्नजायतइतिविरुद्धोहेतुः नहिवेदांतिमतेभावरूपस्यापितमसस्तेजःप्रतीत्यधिकरणेप्रतीतिर्भवतीत्याशयेनाह विरुद्धोहेतुरिति नर्केह

तमिति भेदप्रत्यायकेन हेतुना अभेदप्रत्यायनं युक्तिबाधितमित्यर्थः द्वितीयपक्षमनुवदति ननुनाभेदमिति तत्राभेद एवेति सद्भेदनिषेधे जगतिसत्यत्वमेवसिद्ध्येदित्यर्थः नचात्रपक्षेऽपादाननिर्देशेनजाताभेदप्रतीतिर्भेदनिषेधस्यविरोधिनीतिशंक्यं यथाकनकादुत्पन्नं कुंडलमित्यत्रापादानत्वेनकार्यत्वेनचजाताभेदप्रतीतिः कनककुंडलयोः सुवर्णत्वेन भेदनिषेधसाधनेविरुद्धा नभवतितथासतउत्पन्नत्वादित्यनेनकार्यत्वेनकारणत्वेनचजाताभेदप्रतीतिः सत्यत्वेनरूपेणसत्कारणजगत्कार्ययोर्भेदनिषेधसाधनेविरुद्धानेत्याशयात् अभेदसाधनेच सर्वथैक्यसिद्धौकार्यत्वकारणत्वरूपभेदोपि विरुद्ध इतितत्रविरुद्धोहेतुरिति युक्तमुक्तमितिदिक् अनैकांतिकत्वेनेति सव्यभिचारोनैकांतिकइतिपंचविधहेत्वाभासांतर्गतप्रथमहेत्वाभासत्वेनदूषयतीत्यर्थः सद्धेतुनाहिसाध्यसिद्धिर्नत्वसद्धेत्वाख्यहेत्वाभासेन सद्धेतुत्वंचसव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधितेतिपंचविधहेत्वाभासभिन्नत्वं व्यभिचरतिश्चकेति हेतुसत्वेसाध्यासत्वंव्यभिचारः यथापर्वतोवह्निमान्द्रव्यत्वादित्यत्रद्रव्यत्वंजलादौतत्रसाध्यस्यवह्नेरभावाद्व्यभिचारः तथाविश्वंसद्भिन्नंनसतउत्पन्नत्वात् यत्यतउत्पन्नंनत्ततोभिन्नंनयथाकनकादुत्पन्नंकुंडलंकनकान्नभिन्नमितिसामान्यमुख्यव्याप्तौपितुरुत्पन्ने पुत्रेदंडप्रहारादुत्पन्नेघटादिप्रध्वंसेचततउत्पन्नत्वरूपहेतुसत्वेपिभेदाभावरूपसाध्यासत्वाद्व्यभिचारः क्षत्रियादेर्देवदत्ताद्ब्राह्मण्यादौजातेयज्ञदत्तेक्षत्रियत्वसूतत्वादिनादेवदत्तत्वयज्ञदत्तत्वादिनाचभेदात् मुद्गरघटध्वंसादेर्भावत्वादिनाभेदात् नन्वत्रापिमनुष्यत्वादिनाभिधेयत्वादिनाचभेदोनेतिचेत् जगतिमिथ्यात्वसत्वेपिभासमानत्वादिनाभेदनिषेधसंभवान्नसत्यत्वसिद्धिः भासमानत्वंहिस्फुरतीत्यादिप्रतीत्यास्पदत्वरूपंघटादिजगतिब्रह्मणिचास्तीतिगूढाशयः ननुविश्वंसतोभिन्नंसदुपादानकत्वात् यद्यदुपादानकंतत्ततोनभिन्नमिति विवक्षणेपुत्रेपितुः प्रध्वंसेमुद्गरस्यचनिमित्तत्वेनोपादानत्वाभावात्तदुपादानकत्वहेतोरसत्वान्नव्यभिचारइतिशंकते नन्विति गुणोपादानस्येति रज्ज्वारोपितत्वेनरज्जूपादानकेसर्पेव्यभिचारः रज्जोर्व्यावहारिकसत्यत्वात्सर्पस्यमिथ्यात्वेनतद्भेदादित्यर्थः अन्यथासर्पस्यव्यावहारिकसत्यत्वेबाधोनस्यात् ननुसदुपादानत्वपदेनसन्मात्रोपादानकत्वंविवक्ष्यते तथाचयन्मात्रोपादानकंयत्तत्ततोनभिन्नमितिव्याप्तेर्नरज्जुसर्पेव्यभिचारः रज्जुसर्पस्याज्ञानयुक्तरज्जूपादानकत्वेनरज्जुमात्रोपादानकत्वाभावान्मिथ्यात्वंयुक्तमितिशंकते ननुनतत्रेति तुल्यमत्रापीति अविद्यायुक्तसद्ब्रह्मणउपादानत्वात्सन्मात्रोपादानत्वंहेतुर्जगतिस्वरूपासिद्धइतिजगतोमिथ्यात्वमेवयुक्तमित्यर्थः नतयोभयस्त्विति उभाभ्यांसदविद्याभ्यांकारणाभ्यांयुक्तमिदंजगत् अतःसन्मात्रोपादानकत्वहेतोरसिद्धेरपितथानसत्यंनेत्यर्थः ननुसदेवसोम्येदमग्रआसीदितिसन्मात्रोपादानत्वश्रुतेर्मास्त्वविद्येतिशंकायामाह अयमर्थइति अविद्यायुक्तस्यैवेति देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामित्यविद्यायुक्तत्वश्रवणादविद्यानंगीकारेविवर्त्तवादासंभवेनब्रह्मणोपिविकारित्वसंभवाच्चेतिभावः अर्थे

क्रियाकारित्वादिति अर्थः प्रयोजनमुदकाहरणादि तस्य क्रियानिर्वाहः तथा च विश्वं सत् तत्तत्प्रयोजननिर्वाहकारित्वात् यत्सत्यं न तत्प्रयोज
ननिर्वाहकं न यथा शुक्तिरजतादित्यर्थः कूटकार्षापणेति कूटमविकारि खंडरहितं यत्कार्षापणं षोडशमाषादिपरिमितं सुवर्णमुद्रादि तेनाखंडेनापि
पादादिभागारोपेण क्रयादिव्यवहारदर्शनात् आदिपदेन स्वप्नांगनासर्पादिना सत्यस्य सुखभयादेर्भाविशुभाशुभज्ञानस्य च दर्शनं शंकाविषादिना मर
णादिकं च गृह्यते नन्वेकत्रेति हट्टपत्तनादौ बिलादौ च सत्यस्य रजतसर्पादेरन्यत्र शुक्तिरज्ज्वादावारोपो भ्रमः प्रपंचस्यानारोपितस्य ब्रह्मणोन्यत्राधिष्ठाने स
ति द्वैतापत्तिः असत्त्वे तस्य खपुष्पतुल्यत्वेन कथं ब्रह्मणि तदारोप इत्यर्थः अत्यंतासतोत्यंतासत्यधिष्ठाने चारोपो नेत्यत्र भाट्टवार्तिकमाह अध्यस्यत

नैकांतिकत्वमेवेति भावः ननु न तत्र केवलं गुणमात्रं फणिन उपादानं किंतु अविद्यायुक्तं तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फणिनो मिथ्या
त्वमित्याशंक्य तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति न तथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम् एवंभूत
स्य च न वस्तुसत्त्वम् अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तुसत्त्वं प्रपंचस्येति ननु माभूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्त्वं हेत्वंतरे
ण तु साधयामः तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह व्यवहृतये विकल्प इषित इ

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक्

ति व्यवहाराय अर्थक्रियार्थं विकल्पो भ्रम इषित इष्ट एव कूटकार्षापणादिनापि क्वचिद्व्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्र सतोन्यत्रारो
पो भ्रमः प्रसिद्धः अत्यंतासत्त्वे कथं प्रपंचो भ्रमः स्यात् सत्त्वे वानाद्वैतसिद्धिः उक्तं च भाट्टैः अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथम
वस्तुनि प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येन वा न वेति नेत्याह अंधपरंपरयेति अंधपरंपरया यो विकल्प इत्यन्वयः अयं
भावः संस्कारजन्यो भ्रमः संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वम् प्रतीतौ सत्यां वस्तुसत्त्वाभावेन भ्रम
व्यतिरेकादर्शनात् अतोऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तरं आरोपो भविष्यति

इति असत्क्वाप्यदृष्टं खपुष्पं कथमध्यस्यते अवस्तुनि अत्यंतासत्यधिष्ठाने वा कथं रजतादिकमध्यस्यते न कथमपीत्यर्थः उत्तरार्थे प्रथमं वा
पदं चार्थे प्रज्ञातोनुभूतो गुणो रूपादिः सत्ता सद्भावश्च यस्य तत् प्रज्ञातगुणसत्ताकं रजतादिकं चार्थकवापदेन प्रज्ञातो गुणश्चाकचक्यादिः सामान्य
धर्मः सत्ता पुरोवर्तित्वादिकं च यस्य तस्मिन्नधिष्ठाने चाध्यारोप्यते करणदोषविषयदोषेंद्रियसंप्रयोगादिकारणसामग्र्यभावे तु न वारोप्यते प्रज्ञात
गुणसत्ताकमेव वस्तु प्रज्ञायमानगुणसत्ताके एवाधिष्ठानेऽध्यारोप्यत इति नियमद्वयं आरोप्यत एवेति तु न नियम इत्यर्थः अन्यत्राधिष्ठानेत्यंतासतो

जगतोवाङ्मनसाद्यगोचरेब्रह्मणिकथमारोपइतिभावः वस्तुसत्वंविषयसत्यत्वंतथाचभ्रमहेतुसंस्कारसिध्यर्थंयज्ञार्थज्ञानंनापेक्ष्यते भ्रांति-
ज्ञानेनापिसंस्कारसिध्यातादृशसंस्कारमात्रेणोत्तरत्रभ्रमसिद्धेरित्यर्थः यदभावेयदभावइतिव्यतिरेकनिश्चयेनकारणत्वनिश्चयःप्रकृतेव्य
तिरेकादर्शनान्नवस्तुसत्वस्यभ्रमकारणत्वनिश्चयइत्याह प्रतीतौसत्यामिति वस्तुसत्वाभावेनविषयसत्यत्वाभावेनव्यतिरेकस्यभ्रमाभावस्याद
र्शनात् गुंजापुंजेवन्हिभ्रमाहितसंस्कारेणापिपुनस्तत्रैवगुंजापुंजादौभ्रमपरंपरादर्शनादित्यर्थः इंद्रियागोचरस्यापिब्रह्मणःस्वयंप्रकाशत्वेनस्फुरमा
णत्वादारोपाधिष्ठानत्वंयुक्तं इंद्रियागोचरेपिनभसिसाक्षिभास्येनीलंनभइत्यारोपदर्शनात् अधिष्ठानारोप्ययोरेकत्रज्ञानेस्फुरमाणमेवाध्यास
व्यापकंनत्वधिष्ठानस्येंद्रियगोचरत्वमारोप्यस्यवस्तुनःसत्यत्वंवाव्यापकंव्यभिचारादितिभावः अंधपरंपरान्यायेनेति इहवटेयक्षोदृष्टइतिकेनचि

अंधपरंपरान्यायेनव्यवहारः सेत्स्यतीत्यप्रयोजकोहेतुरिति नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनः सुकृतंभवति अपामसोमम
मृता अभूमेत्यादिभिः कर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनादसत्वंनघटतेनहिनित्यवस्तु असद्भवति तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वात्
द्वैतंसदेवेत्याशंक्याह भ्रमयतीति हे भगवन् तेभारतीवेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थ

व्यवहृतयेविकल्पइषितोंऽधपरंपरयाभ्रमयतिभारतीतउरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ३६

जडान्कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन् भ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहिवेदःकर्मफलंनित्यमभिप्रैति किंतुलक्षणया
प्राशस्त्यमात्रंविध्येकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेहकर्मचितोलोकः क्षीयते एवमेवामुत्रपुण्य
चितोलोकः क्षीयतइतिन्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतःकर्मजडानामिदंभ्रममात्रमिति एतेनैवतस्माद्वाए
तस्मादात्मनाआकाशःसंभूतः इत्यादीनामप्यन्यपरत्वंदर्शितंभवति ३६

दंधेनांधउपदिष्टस्तेनान्यस्तेनान्यइतिपरंपरायांयस्तभ्रमः पूर्वपूर्वभ्रमजन्यएवनकस्यचिद्यक्षप्रमातेनचमूर्च्छामरणाद्यर्थक्रियापिदृश्यतेतद्दित्य
र्थः अप्रयोजकोहेतुरिति अर्थक्रियाकारित्वंहेतुरस्तुसत्यत्वंसाध्यमस्त्वीत्युक्तेनुकूलतर्काभावात्साध्यनिश्चयस्यप्रयोजकः कारणंनेत्य
र्थः अक्षय्यमिति चातुर्मास्यनामकयागकर्त्तुः सुकृतंयागजनितंस्वर्गादिफलंभोगेनकालेनवाक्षेतुमशक्यमनंतप्रलयानंगीकारा
दित्यर्थः अपामेति सोमासंयागेष्वपिबामतेनचामृतानाशरहिताअनंतकालंस्वर्गभोक्तारोजाताः स्मेतिक्रमेणभोग्यभोक्तृद्वैतनित्य
त्वश्रुतिः लक्षणयेति यथाप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिददितिवाक्येनस्ववपोत्खादनरूपस्वार्थंपरित्यज्यजहल्लक्षणयापशुयागप्राश
स्त्यमात्रंबोध्यतएवमक्षय्यादिवाक्यैः स्वार्थत्यागेनचातुर्मास्ययागप्राशस्त्यमात्रमुच्यते नतुफलनित्यत्वमिति मीमांसकैः स्वार्थबोधन

पूर्वकविध्यन्वयस्यार्थवादेष्वनंगीकारात् सर्वथास्वार्थत्यागस्यैवांगीकारात् तदुक्तं भगवता जैमिनिना विधिनात्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधिनास्युरिति तदाह विध्येकवाक्यत्वादिति सर्वविधिवाक्यैः शीघ्रप्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमैकरूप्येण प्राशस्त्यबोधनमेवापेक्ष्यते फलनित्यत्वादिना नार्थापेक्षणे वैरूप्यापातात् विध्यपेक्षितार्थबोधने हि विधिवाक्येनैकवाक्यत्वसिद्धिः अन्यथा विध्यपेक्षितप्राशस्त्यबोधनं विहाय विध्यनपेक्षितस्वर्गादिनित्यत्वबोधने विध्येकवाक्यत्वासंभवेन वाक्यभेदः प्रसज्जते ननु देवताधिकरणोक्तवेदांतसिद्धांते भूतार्थवादरूपाणामिंद्रो वृत्रायवज्रमुद्यच्छदित्यादिवाक्यानां स्वार्थेपि प्रामाण्यं स्वीकृतं तद्वदक्षय्यादिवाक्येष्वस्त्विति शंकायामाह तद्यथेहेति यागादिपुण्यकर्मसंपादितः स्वर्गादिः क्षयिष्णुर्भवितुमर्हति कर्मसंपादितत्वात् कृष्यादिकर्मचिनसस्यादिवदित्यनुमानगर्भितश्रुत्यंतरविरोधात् युक्तिरहिताक्षय्यश्रुतिर्गुणवादरूपैव विरोधे गुणवादोऽस्यानुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धानात्रिधोच्यते इत्युक्तेः गुणवादानुवादयोश्च न स्वार्थे प्रामाण्यमिति

उद्भूतं भवतः सतोऽपि भुवनं सन्नैव सर्पः स्रजः कुर्वन्कार्यमपीह कूटकनकं वेदोऽपि नैवं परः अद्वैतं तव सत्परं तु परमानंदं पदं तन्मुदा वंदे सुंदरमिंदिरानुत हरे मा मुंच मामानतम् २३ ७ ७

भावः ननु आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिसृष्ट्यादिश्रुतिभिरेव नानाविधद्वैतप्रतिपादनात्कथं जगन्मिथ्येत्याशंकायामाह एतेनेति अन्यपरत्वमिति नेह नानास्ति किंचन अथात आदेशो नेति नेति अस्थूलमनणु इत्यादिनिषेधवाक्यापेक्षितनिषेध्यसमर्पकत्वं सृष्टिवाक्यानां अथवा ब्रह्मणि प्रपंचनिषेधे न्यन्नसत्त्वशंका स्यात् ब्रह्मोपादानत्वोक्त्या उपादानादन्यत्र कार्यसत्तानिषेधे सिद्धे ब्रह्मण्यपि तन्निषेधे निःशंकमद्वैतसिद्धिरिति सृष्टिश्रुतिभिः सर्वप्रपंचस्य ब्रह्मोपादानकत्वं श्राव्यत इत्यद्वैतपरत्वमेव सृष्टिश्रुतीनामित्यर्थः उद्भूतमिति सद्रूपादपि भवत उत्पन्नं विश्वं सन्नैव सत्यं नैव यथा स्रजव्यावहारिकसत्यायाः उत्पन्नः सर्पो व्यावहारिकसत्यो न किंतु मिथ्यैव कूटसुवर्णं कार्यमर्थक्रियां कुर्वदपि भवति ततोऽर्थक्रियाकारित्वेनापि हेतुना विश्वं सन्न अक्षय्यादिवाक्यरूपः सृष्ट्यादिवाक्यरूपश्च वेदोपि एवंपरः विश्वसत्यत्वपरो न तत एव सर्वो देवः क्रियापर इत्यपि नेति भावः एवमद्वैते परमार्थिकेपि सति अहं सेव्यसेवकभावादिद्वैतकल्पनया भजे त्वमपि मामा मा मुंच नायं मद्भिन्नो नापि दुःखादिसंसारभाक् स्वप्नद्रष्टेव मिथ्यैवाक्रोशकारीत्यद्वैतदृष्ट्या मां नोपेक्षस्वेत्यर्थः २२ ३६ ७ ७

मृल्लोहकार्ष्णायसेति मृत्तिकासुवर्णायोरूपाणामित्यर्थः यथासौम्येति एकेनकारणभूतेनमृत्पिंडेनविज्ञानेनसर्वंतत्कार्यंघटशरावादिविज्ञातंस्यात् कथमितिचेत्तत्राह वाचारंभणमिति नामधेयंनामैव घटादिविकारः केवलंनामैवअनृत्तद्वाचारंभणंवाचैवकेवलमारभ्यते व्यवन्हीयतेवागारभ्यनामातिरिक्तविकारः सत्योनास्त्येवमृत्तिकैवसत्यंवस्त्वस्तीत्यर्थः लोहमणिनासुवर्णपिंडेन् नखनिकृंतनादिनाकार्ष्णायसपिं

तदेवंप्रपंचस्यसत्वेसाधकंनास्तीत्युक्तम् इदानीमसत्वेसृष्टिप्रलयश्रुतयोयतोवाइमानिभूतानिजायंते इत्याद्यास्तन्मूलंचानुमानं-प्रमाणमित्याह नयदिदमितियद्यस्मात् इदंविश्वमग्रेसृष्टेःपूर्वंन आसन आसीत् सदेवसौम्येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादिश्रुतेः नचनिधनात्प्रलयात् अनुअनंतरंभविष्यत् भविष्यति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतःकारणात् अंतरामध्येऽपिएकरसेकेवलेत्वयिमृषामिथ्यारूपमेवविभातीतिमितंनिश्चितम् यतएवमतःश्रुत्याद्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणजातीनांद्रव्यमात्राणांमृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणां विकल्पाभेदाघटकुंडलादयः तेषांपंथानोमार्गाः प्रकारास्तैरुपमीयंतेसदृशतयानिरूप्यते यथातत्रकार्यकारणानांनामधेयमात्रता कारणंमृदाद्येवतुसत्यम् तथाऽत्राप्याकाशादीनांनाममात्रता

नयदिदमग्रआसनभविष्यदतोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे अतउपमीयतेद्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः ३७ ६ ६

ब्रह्मैवसत्यम् तथाचश्रुतिः यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंभवतिवाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् यथाएकेनलोहमणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात् यथाएकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसमित्यादि तस्मादस्यसत्वेप्रमाणाभावादसत्वेप्रमाणस्यविद्यमानत्वात् वितथमनोविलासमृतंसत्यमितिये अवयंतिजानंतिते अबुधाः अज्ञाइत्यर्थः अत्रैवंप्रयोगः विवादाध्यासितंनसत्आद्यंतयोरविद्यमानत्वात् विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्चशुक्तिरजतादिवत् इत्यन्वयदृष्टांतः आत्मवच्चेति व्यतिरेकदृष्टांतः ३७ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतंकनकंपरमार्थतः महदहंकृतिखप्रमुखंतथानरहरेनपरंपरमार्थतः २४ ६

डेनविज्ञातेननहिकारभूतच्छुरिकादिविज्ञातमित्यादि विवादाध्यासितं सत्यंवामिथ्यावेति विवादविषयीभूतंविश्वंनसत्यं आद्यंतयोरविद्यमानत्वादित्यादिपृथग्हेतुत्रयं अन्वयेशुक्तिरजतादिवत्व्यतिरेके आत्मवदितिज्ञेयं मुकुटेति मुकुटादिरूपेणपरिणतंविकारभावंप्राप्तंसर्वंपरमार्थतः कनकमेवेत्यर्थः २४ ३७

सयदजया द्वासुपर्णेति द्वाद्वौजीवेश्वरौसुपर्णासुपर्णौशोभनगमनवंतौसयुजौबिंबप्रतिबिंबभावेननित्यसंयुक्तौसखायौउपकार्योपकारकभावे
नवर्तमानौ यद्वानित्यत्वेनसमानस्वभावौ समानमेकंवृक्षंवृश्च्यतेछेद्यतेइतिनाशवत्त्वेनवाप्रियाप्रियादिबहुफलत्त्वपुण्यापुण्यादिबहुबी
जत्त्वादिनावावृक्षसदृशंशरीरंपरिषस्वजातेभोक्तृत्वेननियामकत्वेनचैकंशरीरंश्रितवंतावित्यर्थः तयोर्मध्ये अन्यः एकोदेहत्रयतादा-
त्म्याभिमानीअंतःकरणप्रतिबिंबोजीवः पिप्पलंकर्मफलंसुखादिस्वादुयथातथा अत्तिभुंक्ते अन्यःनित्यमुक्तईश्वरः अनश्नन्कर्मफलम-
ननुयदिप्रपंचोनामनास्त्येवतदाऽसतातेननचैतन्यस्यसंबंधगंधोपि नर्हिकिमपराद्धंजीवेनयतोऽयंसंसरति किंवाबहुपुण्यमीश्वर-
स्ययतोनित्यमुक्तः किंविषयंचतदाकर्मकांडमित्यपेक्षायांजीवेश्वरविशेषम् द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोर
न्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्याद्यावदंतीत्याह सयदजयेति सतुजीवः यद्यस्मा
त् अजयामायया अजामविद्यामनुशयीत आलिंगेत् ततोगुणांश्चदेहेंद्रियादीन्जुषन्सेवमान आत्मतयाअध्यस्यन् तदनुतदनंतरं
सरूपतांतद्धर्मयोगंचजुषन् अपेतभगःपिहितानंदादिगुणःसन्मृत्युंसंसारंभजतिप्राप्नोतितद्विषयमेवचकर्मकांडमितिभावः त्वमुत-
त्वंतुजहासितामजांमायाम् ननुसामथ्येवास्तिकथंत्यागस्तत्राह अहिरिवत्वचमिति अयंभावः यथाफणंगःस्वगतमपिकंचुकंगुणबु-

सयदजयात्वजामनुशयीतगुणांश्चजुषन्भजतिसरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः त्वमुतजहासि
तामहिरिवत्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ३८ ७ ७

त्थ्यानाभिमन्यतेतथात्वमजाम्नहिनिरंतराल्हादिसंवित्कामधेनुवृंदपतेरजयाकृत्यमितितामुपेक्षसइतिकुतएतत्तदाह आत्तभगः
नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसिपरमैश्वर्ये अष्टगुणिते अणिमाद्यष्टविभूतिमतिमहीयसेविराजसेकथंभूतः अपरिमेयभगः अपरिमितै
श्वर्यः नह्यन्येषामिवदेशकालादिपरिच्छिन्नंतवाष्टगुणितमैश्वर्यं अपितुपरिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः ३८ नृत्यं
तीतववीक्षणांगणगताकालस्वभावादिभिर्भावान्सत्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंतीबहून् मामाक्रम्यपदाशिरस्यतिभरंसं
मर्द्दयंत्यातुरंमायातेशरणंगतोऽस्मिनृहरेत्वामेवतांवारय २५ ७ ७ (भुंजानोपिअभिचाकशीतिस्वप्रकाश
चिद्रूपेणविराजतइत्यर्थः निरंतरेति निरंतरसततमाल्हादिन्यः आनंदिन्यःसंविदःस्वानंदस्फुरणानिताएवकामधेनुवृंदानितेषांपत्युःपालक
स्यनित्यसंविदएकत्वेपिकालभेदेनबहुत्वव्यपदेशः वृंदानांपालनंचनित्यस्फूर्त्यास्वस्मिन्संरक्षणं अजयामाययाश्लेषेणछाग्यानहिकृत्यमिति
परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादिति भगवतःसर्वप्रकारकैश्वर्यस्यगुणानांचचतुर्भुजादिविग्रहस्यचचिद्रूपत्वान्मायाकार्यत्वाभावेननित्यस्वरूपभू
तत्वादित्यर्थः २५ ३८

कामानिति कामान् विषयान् यः कामयते प्रार्थयते मन्यमानः दोषाननादृत्य विषयगुणानेव चिंतयन् सः तैः कर्मभिः कामैः धर्माधर्मप्रवृत्तिहे
तुविषयेच्छारूपैः सह तत्र तत्र योनिषु विषयप्राप्तिनिमित्तं जायते कामाः कर्मसु प्रेरयंतीति तत्कर्मवशाच्च तैरेव कामैर्वेष्टितस्तत्र तत्र जायत इ

एवं तावदुक्तसाधनकदंबेन ये भगवंतं भजंति ते मृत्युं तरंति इतरे संसरंतीत्युक्तम् इदानीं ये बहिः संगं परित्यज्य भगवन्मार्गे प्रवृ
त्ता अपि कथंचिदंतर्वांताशिनः कामान्न मुंचंति ते न भगवंतं प्राप्नुवंति न चेह सुखं लभंते केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवंतीति तान् शोच
न् कामान् यः कामयते मन्यमानः स कर्मभिर्जायते तत्र तत्रेत्यादिश्रुत्यर्थमाह यदि नसमुद्धरंतीति हे भगवन् ये यतयो हृदि-
स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वासनाः यदि न समुद्धरंति नोत्पाटयंति तेषामसतां भवान् हृदिगतोपि दुरधिगमः दुष्प्रापः कथम्
अस्मृतकंठमणिः विस्मृतो यः कंठमणिः तत्तुल्यः स यथा कंठे वर्तमानोप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदिति न केवलमेतावत् किंतु अ

यदि न समुद्धरंति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदिगतोऽस्मृतकंठमणिः असुतृपयोगिना
मुभयतोऽप्यसुखं भगवन् ननपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ३९ ७ ७

सुतृपयोगिनामिंद्रियतर्पणपराणां योगच्छद्मनामुभयतोऽप्यसुखमिहामुत्र च दुःखमेव तदाह अनपगतांतकात् अनिवृत्तात्
मृत्योः लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशात् भोगवैभवप्राकट्यभयाच्चेह तावद्दुःखं भवत ईश्वरादपि दुःखं कथंभूतात् अनधिरूढप
दात् अनधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबंधनत्वदंडरूप
नरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः ३९ दंभंन्यासमिषेणवंचितजनं भोगैकचिंतातुरं संमुह्यंतमहर्निशं विरचितोद्योगक्लमैराकुलम्
आज्ञालंघिनमज्ञमज्ञजननासंमाननासन्मदं दीनानाथ दयानिधान परमानंद प्रभो पाहि माम् ३९ ७

त्यर्थः अनिवृत्तान्मृत्योरित्युपलक्षणमैहिकदुःखानामित्यभिप्रायेणाह लोकाराधनेत्यादि २६ ३९ ७

त्वदगमी एषइति ब्राह्मणस्यब्रह्मविदः महिमामाहात्म्यं नित्यएकरूपः यतः पुण्यकर्मणानवर्धते पापकर्मणाचकनीयान्-

ननुयतेर्नकिमपिकृत्यमस्तिप्रारब्धमेवसुखोपभोगेनापक्षप्यते अतःकिमितिवृथाशप्यतेऽभयतोऽप्यसुखमितिश्रूयते
चएषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्धतेनोकनीयानित्यादितत्राह त्वदवगमीति हेसगुणषडैश्वर्ययुक्तत्वदवगमीत्व
ज्ज्ञानवान् भवदुत्थशुभाशुभयोः भवतःकर्मफलदातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोराविर्भूतयोः शुभाशुभयोःप्राचीनपुण्यापुण्य
कर्मणोःफलभूतान् गुणविगुणान्वयान् सुखदुःखसंबंधान् नवेत्तिनानुसंधत्तेतर्हितदानींचदेहभृतांदेहाभिमानिनांप्रवृत्तिनिवृ
त्तिकरीर्गिरः विधिनिषेधलक्षणान्वेत्तिविगतदेहाभिमानतयाकार्याकार्यबोधाभावान्ननियुज्यत इत्यर्थः युक्तंचैतत् यतः

त्वदवगमीनवेत्तिभवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः अनुयुग
मन्वहंसगुणगीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ४० छ

कारणान्मनुजैरन्वहंश्रवणभृतः अनुदिनंश्रवणेनचेतसिधृतस्त्वंतेषामपवर्गगतिः अपवर्गरूपागतिर्भवसिकथंश्रवणभृ
तः अनुयुगंप्रतियुगंयागीतपरंपराउपदेशसंततिः तयासत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तंभवति येनावक्तत्वज्ञानिनःन
तेषांकर्माधिकारशंकाऽपियेचानवरतंत्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठाः तेषामप्यासन्नभवत्पदानांनविधिनिषेधबाधः इतरेषांतु
योगच्छन्नेंद्रियलालसानासुभयतोप्यसुखमिति ४० अवगमंतवमेदिशमाधवस्फुरतियन्नसुखासुखसंगमः
श्रवणवर्णनभावमथापिवानहिभवामियथाविधिकिंकरः २७ छ छ छ

क्षीणोनभवतीति २७ ४० छ छ छ छ छ छ

द्युपतयएवेति सहोवाचयदूर्ध्वमिति सयाज्ञवल्क्यउवाच हेगार्गियत्ब्रह्मदिवःब्रह्मांडकटाहादूर्ध्वमुपरि यच्चपृथिव्याअधस्तनांडकटाहादर्वाक्अधः यच्चद्यावापृथिवीइमे अनयोर्द्यावापृथिव्योरंतरामध्येभूतमतीतंभवत्वर्तमानंभविष्यत्वर्तमानादूर्ध्वकालभावियत्तत्सर्वंयदधीनमाचक्षतइतियस्यांतरामध्येद्यावापृथिव्योर्भूतवर्तमानादिसर्वंजगच्चेतिवा ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्येइत्यत्रपूर्वपक्षोक्तंपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिनियमंशंकते कथंतर्हीति पदस्यलक्षणयावृत्त्याशक्त्यावायोर्थःसवाक्येनबोधयितुंशक्यते यःकयापिवृत्त्यापदेननबो-

त्वदवगमीनवेत्तिस्करवदुःखेनचविधिनिषेधावित्युक्तं तत्रननुकथमवगंतुंशक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वात् इत्येवमाशंक्यसत्यमेवमनवगाह्यमहिम्नोवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैवज्ञानमितिदर्शयन् यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक् पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंभवच्चभविष्यच्चेत्यादिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितमहिमानमाह द्युपतयएवेति हे भगवन् तेअंतंद्युपतयःस्वर्गादिलोकपतयोब्रह्मादयोनययुःनप्रापुः तत्कुतः यदंतवद्वस्तुतत्किमपित्वंनभवसि आस्तांद्युपतयोनययुरितियद्यस्मात्त्वमपिआत्मनोंतं

द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरांडनिचयाननुसावरणाः

नयासिकुतस्तर्हिसर्वज्ञतासर्वशक्तितावाअतआह अनंततयाअनंताभावेन नहिशशविषाणाज्ञानंसार्वज्ञंनदप्राप्तिर्वाशक्तिवैभवंनिहंति अनंतत्वमेवाह यदंतरेति यस्यतवअंतरामध्येननुअहोसावरणाः उत्तरोत्तरंदशगुणसप्तावरणयुक्ताः अंडनिचया-ब्रह्मांडसमूहाः वांतिपरिभ्रमंति वयसाकालचक्रेणरवेरजांसीवसह एकदैवनतुपर्यायेणहियस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयिफलंतितात्पर्यवृत्त्यापर्यवस्यंति नतुसाक्षाद्वदंति अयमेतावानितिसगुणस्यगुणानंत्यात् निर्गुणस्यचागोचरत्वात् कथंतर्हिपदार्थेतात्पर्यमिति

ध्यःसकथंवाक्येनबोधनीयइत्यर्थः वस्तुस्वरूपबोधकानिद्विविधानिवाक्यानि विधिमुखानिनिषेधमुखानिच तत्ररात्रौबहुतरप्रकाशवान्शीतद्युतिमंडलश्चंद्रइतिचंद्रस्वरूपबोधनेविधिमुखंवाक्यं गगनगज्योतिःपूष्णाकरोननक्षत्राणितडितश्चनइतिनिषेधमुखं तत्रविधिमुखवाक्येपूर्वपक्षोक्तनियममंगीकरोति

तत्रविधीति निषेधमुखवाक्येनियमभंगमाह निषेधेति उष्णाकरनभादिपदेश्चंद्रोनोच्यतेतिनिषेधवाक्यस्य पदार्थोनभवतितथापिनिषेधवा
क्यसमुदायेनलक्षणयाबोध्यतइतित्वदुक्तनियमस्यभंगइत्यर्थः अन्यदेवेतिविदितानुज्ञानविषयादन्यतूभिन्नं अथोअपिअविदितादज्ञान
विषयादपि अधिअन्यदित्यर्थः अन्यत्रेति धर्माधर्मास्पृष्टंकृताकृतात्कार्यकारणात्भिन्नंयदित्यर्थः अन्यत्रभूताच्चभव्याच्चयत्पश्यसितत्
वदेति श्रुतिशेषः नन्वत्रान्यादिपदमेवतद्वाचकमस्तुतत्राह अस्थूलमित्यादि आदिनाअह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोवागनाकाशमसं
गमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यमित्यादि अथातआदेशोनेतिनेतीत्यादीनिगृह्यंते एवंनि

तत्रविधिमुखवाक्येभवेदयंनियमः पदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमितिनिषेधमुखेतुनायंनियमइत्याह अतन्निरसनेनेति अन्यदे
वतद्विदितादथोअविदितादपि अन्यत्रधर्मादन्यत्राधर्मात् अन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेणलक्षणयाचतत्
त्वमसीत्यादयः पर्यवस्यंति नचवाच्यं निषेधैःशून्यमेवज्ञाप्यतइति यतोभवन्निधनाः भवतित्वयिनिधनंसमाप्तिर्यासांतास्तथा

खइवरजांसिवांतिवयसासहयच्छ्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाः ४१

नहिनिरवधिर्निषेधःसंभवति अतोवधिभूतेत्वयिफलंतीत्यर्थः ४१ द्युपतयोविदुरंतमनंततेनचभवान्नगिरःश्रुतिमौलयः त्व
यिफलंतियतोनमइत्यतोजयजयेतिभजेतवतत्पदम् २८ ॥ ॥ इतिवेदस्तुतेःश्रीधरीटीकासमाप्ता ॥

यमभंगाद्विधिमुखेष्वपि अखंडवाक्यलक्षणयापदार्थत्वाभावेपिवाक्यबोध्यत्वंसंभवतीत्याशयेनाह लक्षणयाचतत्वमसीति लक्षणयेतिनि
षेधमुखेष्वपिद्रष्टव्यं एतद्बुद्धींद्रियेनिश्लोकेउपपादितमित्यलं अंतर्यामीसर्ववित्दीननाथःश्रीमत्स्वामीविठ्ठलोदेवदेवः तेनैवाहंप्रेरितस्तत्रतत्र
तंतंभावंव्यक्तमाकार्षमित्थं १ नमीमांसाप्रवीणोहंनकाणादोक्तिपारगः पौर्वापर्यंवार्तिकेषुश्रुतिभाष्याणिसर्वशः २ सम्यगेताननालोच्य
कुर्वेव्याख्यांस्फुबोधिनीं श्रुतिस्तुतेःश्रीधरीयकृतौतत्क्षम्यतांबुधैः ३ इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूनुरिमांकृतिं कृत्वार्पयत्कृष्णपदेका
शीनाथाभिधोद्विजः ४ इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितावेदस्तुतिश्रीधरीयटीकाव्याख्यासमाप्ता ॥

श्रीगणेशायनमः श्रीरघुवीरोजयति ननुव्यवायादीनांइति ज्योतिष्टोमादौपश्वंगानांहोमेहुतशेषंमांसंसौत्रामण्यांसुराग्रहैर्मद्य
होमेहुतशेषंमद्यंइष्टौचपुरोडाशंचभक्षयेत् विवाहविधिपरिगृहीतांपत्नींषोडशदिनेष्वनिषिद्धदिनेगच्छेत् इत्यादिविधिप्राप्ताः स्त्रीसंगादयो
विरागिणाप्यवश्यानुष्ठेयत्वान्निंदार्हानेत्यर्थः विधिर्नास्तीति अपूर्वविधिर्नास्तीत्यर्थः तथाहि विधिरत्यंतमप्राप्तौनियमः पाक्षिके सति
उभयोर्नित्यतः प्राप्ते परिसंख्येतिगीयते तत्रापूर्वविधिर्यथा व्रीहीन्प्रोक्षति अहरहः संध्यामुपासीतेति अत्रहिप्रोक्षणसंध्यावंदना
दीनामेतद्वाक्यंविनालोकतोऽनुमानादिनाप्राप्त्यभावादयमपूर्वविधिः पक्षप्राप्तौअप्राप्तांशपूरणफलकोनियमविधिर्यथा व्रीहीनवहंति
स्वाध्यायोध्येतव्यइति अत्रपुरोडाशादिविधिभिः तंदुलनिष्पत्तावाक्षिप्तायांलोके तंदुलनिष्पत्तिसाधनत्वेन दृष्टानि घरट्ट विदलनावघा
तादीनि विकल्पेनप्राप्तानिइतिनावघातप्राप्त्यर्थोऽपूर्वविधिरयंकिंतुविदलनादेः साधनांतरस्यपक्षेप्राप्तावघातस्यपाक्षिकत्वप्राप्तौपाक्षि

ननुव्यवायादीनां ऋतौभार्यामुपेयात्हुतशेषंभक्षयेदित्यादिना विहितत्वात्किमेवं निंद्यते अत आहलोकइति

लोकेव्यवायामिषमद्यसेवानित्यास्तुजंतोर्नहितत्रचोदना

व्यवायः स्त्रीसंगः नित्याः रागत एवनित्यप्राप्ताः जंतोः प्राणिमात्रस्य अतः तत्रतासुचोदनाविधिर्नास्ति ७

कप्राप्त्यांशपूरणार्थोनियमविधिः अवहन्यादेवेतिनियमेनसर्वथाऽवघाते प्रापिते अप्राप्त्यांशभावादप्राप्त्यांशपूरणरूपनियमफलसि
द्धिः एवंक्रतुविधिभिः स्वानुष्ठानार्थंइतिकर्तव्यतादिज्ञाने आक्षिप्तेज्ञानसाधनत्वेनवेदाध्ययनपौरुषप्रयोगादिग्रंथाध्ययनंचपक्षेप्राप्तंत
त्रवेदाध्ययनेनैवक्रत्वनुष्ठानज्ञानंसंपाद्यंइतिनियम्यते नचात्रोभयोः समुच्चयेन प्राप्तिरस्तुततश्चपक्षप्राप्तिरितिशंक्यं एकेनफलसिद्धौ
साधनांतरप्राप्त्यसंभवात् उभयोर्नित्यप्राप्तौ अन्यनिवृत्तिफलकः परिसंख्याविधिर्यथा गृहमेधीयेइष्टिप्रकरणे आज्यभागौयजतीति
अत्रहिआज्यभागयोर्नात्यंतमप्राप्तिः प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति अतिदेशिकन्यायेनप्राप्तेः अतोनापूर्वविधिः नापिनियमः अ
तिदेशेननित्यप्राप्त्यापक्षप्राप्त्यभावात् किंतुआज्यभागयोरिवप्रयाजाद्यंगजातस्यापिनित्यप्राप्त्याप्रयाजादिनिवृत्तिफलकआज्य-
भागावेवकर्तव्यौइत्येवंरूपः परिसंख्याविधिरिति ननुनियमपरिसंख्याविध्योः पक्षप्राप्तिनित्यप्राप्तिभ्यांभेदेपिफलतोभेदोनदृश्यते

अवघातनियमेननखविदलनादिनिवृत्तेराज्यभागविधिना प्रयाजादिनिवृत्तेश्चदृष्टत्वेनान्यनिवृत्तेः फलस्यसमानत्वादितिचेन्मैवं नियम
विधौअप्राप्तांशपूरणमेवप्राथमिकंफलं अप्राप्तांशपूरणंविनाऽन्यनिवृत्त्यसंभवात् तदनंतरं अर्थाज्जायमानान्यनिवृत्तिस्तुनफलंएक
फललाभेन्यफलकांक्षाभावात् परिसंख्याविधौतु अप्राप्तांशाभावाद प्राप्तांशपूरणरूपफलासंभवादन्यनिवृत्तिरेवफलमिति तस्मात्
स्त्रीसंगादीनांरागतः प्राप्तत्वात्तेष्वपूर्वविधिर्नास्तीतिसिद्धं उक्ताशयमजानानोसर्वविध्यभावोक्तिंमत्वाशंकते ननुऋतावित्यादि स्वा
शयमाह सत्यमिति किंतुनियमविधिरूपेणेति नियमविधिः रूपमाकारोयस्यसः तेननियमविधिद्वारकपरिसंख्याविधिर्नेत्यर्थः

ननुऋतावुपेयादित्यादिविधिर्दर्शितः सत्यं नत्वयमपूर्वविधिः रागतः प्राप्तत्वात् किंतुनियमविधिरूपेण
रागिणामभ्यनुज्ञामात्रंक्रियतेतदाहव्यवस्थितिरिति तेषुव्यवायादिषुकैः विवाहयज्ञसुराग्रहैः विवाहविषयएव
व्यवायःकार्यः यज्ञेएवामिषसेवासौत्रमण्यांसुराग्रहान् गृण्हातीतिश्रुतेस्तत्रैवमद्यसेवेतिक्रियते ननुचनियम
पक्षेप्यावश्यकत्वान्ननिंदायुक्ता अतआह आस्तुनिवृत्तिरिष्टेति

तेषुव्यवायादिष्विति सचतच्चसाचतानितेष्विति नपुंसकमनपुंसकेनेतिनपुंसकस्यैकशेषः विवाहविषयएवेति उपलक्षणमेतत् ऋतावेवेत्य
स्य ऋतौभार्यामुपेयादित्यत्रयदुपेयात्तद्भार्यामेव ऋतावेवेतिद्विविधनियमेतात्पर्यात् उपेयादेवेतितृतीयनियमस्तुन उपगमनस्यैवरागतो
नित्यप्राप्तत्वेनव्यावर्त्याभावात् निवृत्तिरिष्टेतिवक्ष्यमाणत्वात् ननुचनियमपक्षेपीति अपिशब्दात्परिसंख्यापक्षेपीति उक्तोदाहरणेषुव्रीह्य
वघातवेदाध्ययनाज्यभागादेरवश्यमनुष्ठेयत्वं अवघाताद्यकरणेक्रतुवैगुण्यापत्त्याप्रायश्चित्तापत्तेः एवंस्त्रीसंगाद्यकरणेप्रायश्चित्तापत्ते-
र्हेयत्वबोधिकानिंदानयुक्तेत्यर्थः आस्तुनिवृत्तिरिष्टेति प्रतीकग्रंथाग्रेटीकापाठः प्राचीनसंमतएवमास्तु व्यवायामिषमद्यसेवास्तु निवृत्तिरिष्टा

अयंभावः नायंनियमविधिरपि नित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिः परिसंख्यैवकथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यतेइत्यादिः पाठांतरंलेखकप्रमादः ननु
विधिविषयेष्ववश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्प्रवृत्तिरेवोचितातत्कथंसिद्धांतीष्टापिनिवृत्तिः संभवतीत्याशंकायामाह अयंभावः इति कथंतर्हीति परिसं
ख्याविध्यंगीकारे व्यवस्थिति पदोक्त नियमविधित्यागाप्त्याव्यवस्थितिपदेननियमविध्यंगीकार वैयर्थ्यमित्यर्थः उपलक्षणमेतत् परिसंख्याविध्यं
गीकारेपिपरिसंख्याविधिविषयेष्वाज्यभागाश्वरशनादानादिषुअवश्यानुष्ठेयत्वदर्शनात्सिद्धांतीष्टायाः निवृत्तेरसंभवेनपूर्वपक्षोक्तदोषत्वादव
स्थ्यस्याप्युपलक्षणीयत्वात् दोषद्वयस्यापिपरिहारंप्रतिजानीते उच्यतेइति स्वतंत्रःपरिसंख्याविधिः क्वापिनांगीक्रियतेकिंतुक्वचिदपूर्वविधि

अयंभावः नायंनियमविधिरपिनित्यप्राप्तत्वात् अतोनिवृत्तिःपरिसंख्यैव आसुव्यवायामिषमद्यसेवास्तुनिवृत्ति
रिष्टाकथंतर्हिव्यवस्थितिरित्युक्तं उच्यतेनतावत्परिसंख्याविधिनाश्रुत्यानिवृत्तिरित्युच्यते तथासति स्वार्थत्याग
प्राप्तबाधपरार्थकल्पनाचेतिदोषत्रयंस्यात् अतःक्वचित्प्राप्स्यतोप्यर्थस्यप्रापणमनर्थकमित्यपूर्वविधिद्वारान्यनिवृ-

व्यवस्थितिस्तेषुविवाहयज्ञसुराग्रहैरास्तुनिवृत्तिरिष्टा

त्तिःफलतोभवति इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्त इत्यत्ररशनालिंगतोगर्दभाश्वाभिधानीरश
नाद्वाराप्राप्यतोमंत्रस्यापूर्वविधिद्वारापरिसंख्योच्यते

द्वारकः क्वचिन्नियमविधिद्वारकइति प्रकृतेतुनियमविधिद्वारकःपरिसंख्याविधिरिति विधिद्वयोक्तेरप्यविरोधेनस्वीकृतपरित्यागादुक्तदोषासं
भवः अपूर्वविधिद्वारकपरिसंख्याविधावेवविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वंनियमविधिद्वारकपरिसंख्यायांतुविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वाभावात् अथ
वापक्षप्रापकस्यनित्यप्रापकस्यचप्रमाणस्यशाश्वतत्वे विधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वं तस्यानित्यत्वेतुनविधेयस्यावश्यानुष्ठेयत्वमितिसिद्धांतीष्टा
पिनिवृत्तिरपिसंभवतीतिदोषद्वयसमाधिरुच्यतेइत्यर्थः प्रतिज्ञातमर्थंसहेतुकंसोदाहरणंसप्रमाणंउपपादयितुमुपक्रमते नतावदित्यादिना परि
संख्याविधिनेतिकर्तरितृतीया श्रुत्येतिकरणेसर्वत्रपरिसंख्याविधिनाश्रुत्याशब्देननान्यनिवृत्तिर्नोच्यते अन्यनिवृत्तिः शब्दार्थोनभवति किंतु
अर्थादेवसज्यते तथासतिशब्दतएवान्यनिवृत्तिप्रतिपादनांगीकारेसतीत्यर्थः स्वार्थत्यागइति इत्यश्वाभिधानीमादत्ते इतिपरिसंख्याविधिवा

क्ष्येअनेनमंत्रेणाश्वाभिधान्यादानंकर्तव्यमितिस्वार्थस्तत्राश्वाभिधानीमादत्तेइति वाक्यस्यानेनमंत्रेणगर्दभरशनादानंनकर्तव्यमितिश-
ब्दांगीकारेऽश्वाभिधान्यादानस्यस्वार्थस्यत्यागः विध्यपेक्षायाःपरस्यनिषेधस्यार्थः गर्दभरशनादानंनकार्यमित्येवंरूपस्तस्यकल्पना लिंगांतर
रशनाद्वयेस्यप्राप्तस्यमंत्रस्यगर्दभरशनाग्रहणेबाधः इतिदोषत्रयंस्यादित्यर्थः तत्राद्यंदोषद्वयंशब्दविषयंतृतीयदोषोर्थविषयः फलतोन्यनिवृ
त्तिरितिपक्षेपिप्राप्तबाधोस्त्येव तथापितस्यार्थिकत्वाद्वास्तविकप्राप्त्यभावाद्वानदोषः ततोदोषत्रयप्रसंगाभावायापूर्वविधिद्वारकोवापरिसंख्याविधिरंगीकार्यइत्याह अतः क्वचित्प्राप्स्यतोपीति यथाप्राप्तस्यप्रापणमनर्थकमेवंविधिप्रवृत्तिक्षणेप्राप्तिरहितस्यविधिप्रवृत्त्युत्तरकालेप्राप्स्यतोपिप्रा
पणमनर्थकमिति दृष्टांतव्यंजकमपिपदं श्रुतिर्हिविलंबितप्रवृत्तिकाल्लिंगात्पूर्वमेवप्रवर्तते श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्येषूत्तरोत्तरापेक्षयापूर्व
पूर्वस्यप्रथमंप्रवृत्तेः यथाऐंद्र्यागार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्रैंद्रलिंगेनेंद्रोपस्थानेमंत्रविनियोजनात्पूर्वमेवश्रुत्यागार्हपत्योपस्थानेइंद्रपदोपेतोमंत्रोविनियुज्य
तएवमिमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्तइत्यत्र लिंगप्रवृत्तेः पूर्वमेवश्रुतिरश्वाभिधान्यादानेमंत्रंविनियुंक्ते श्रुतिप्रवृत्तिक्षणेलैंगिक
वियोगप्राप्त्यभावादपूर्वविधिरयं एतद्विध्यभावेपिरशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपाल्लिंगान्मंत्रोऽश्वरशनादानेप्राप्स्यति ऋतस्याव्यभिचरितफ

यथोक्तंतंत्रवार्तिके अप्राप्तविधिरेवायंअतोमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्याफलेनोक्तानविशेषः पुनः श्रुतेरिति १

लस्यक्रतोः संबंधिनींरशनांपशुरज्जुं अगृभ्णन्निति मंत्रार्थसत्वात् यथाबर्हिर्देवसदनंदामीतिमंत्रोविधिंविनैवबर्हिश्छेदनप्रकाशनसामर्थ्याल्लिं
गादेवबर्हिर्बलेनप्राप्नोतितद्वत् अतःप्राप्स्यतः प्रापणंअनर्थकमिति विधिवैयर्थ्येप्राप्तेरशनालिंगसामान्यादश्वरशनादानइवगर्दभरशनादानेपिमंत्रः
प्राप्स्यति चयनेश्वरशनादानस्येवगर्दभरशनादानस्याप्यनुष्ठेयमानत्वात् ततोगर्दभरशनादानेमंत्रनिवृत्तिर्विधेः फलमितिफलतोऽन्यनिवृत्ति
प्रयोजनोऽपूर्वविधिद्वारकः परिसंख्याविधिः आज्यभागौयजतीत्यपि अपूर्वविधिद्वारापरिसंख्या उपदेशादतिदेशस्यविलंबितप्रवृत्त्याऽज्यभा
गौयजतीतिविधिप्रवृत्तिक्षणेअतिदेशादाज्यभागाद्यंगसमूहप्राप्त्यभावात् अत्रवार्तिकंप्रमाणयति अप्राप्तेति अतः श्रुतिप्रवृत्तिक्षणेलिंगप्राप्त्य-
भावादन्यनिवृत्तौशाब्दादिदोषत्रयप्राप्तेश्वायमश्वाभिधानीविधिरपूर्वविधिरेवमंत्रस्यनिश्चितः परिसंख्यागर्दभरशनादानेमंत्रनिवृत्तिस्तुफलेनोक्ता
सूचिता ननुलिंगेनरशनासामान्येनविनियोग उक्तइति अश्वाभिधानीमादत्तइतिश्रुतेः पुनरश्वरशनारूपोविशेषः उक्तः इत्यवगम्यते इत्यस्तु ततश्च
श्रुत्यालैंगिकविनियोगस्यबाधोन उपसंहारन्यायेनश्रौतलैंगविनियोगयोरेकवाक्यत्वसंभवात् उपसंहारोनामसामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचः
यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोति इतिपुरोडाशसामान्यप्राप्तंचतुर्धाकरणमाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेयेसंकोच्यतेतेनवाक्यद्वयैकवाक्य

तानद्दत्रसंभवात् लिंगबाधेनगर्दभरशनानिवृत्तिफलकत्वंविधेर्नसंगच्छतेतत्राह नविशेषःपुनःश्रुतेरिति लिंगेनसामान्यतोऽवगम्यतेवि
शेषस्तुश्रुतेरेवगम्यतेइति नवाच्यमित्यर्थः श्रौतविनियोगक्षणेलिंगेनसामान्यविनियोगोक्तेरेवाभावेनउपसंहारन्यायवैलक्षण्यात् उपसंहारेहि
प्रथमंसामान्यंप्रवर्ततेपश्चाद्विशेषःप्रकृतेतुप्रथमंश्रुत्युक्तविशेषप्रवृत्तिः पश्चात्सामान्यलिंगबोधकप्रकृतिरितिनियमविधिद्वारापरिसंख्यामाह क्व
चिदिति पंचनखभक्षणस्यरागतोनित्यप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न दोषत्रयदुष्टत्वाच्छाब्दीपरिसंख्यापिन ततःपक्षप्राप्त्यभावेपिपरिशेषान्नियमवि
धिः तस्यचाप्राप्तांशपूरणरूपफलाभावादितरनिवृत्तिःफलत्वेनकल्प्यते अतएवव्याकरणशास्त्रेसूत्रांतरैर्नित्यप्राप्तिविषयेआरभ्यमाणःसर्वोपि
परिसंख्याविधिर्नियमविधित्वेनव्यवह्रियतेस्वार्थत्यागादिदोषत्रयपरिहारायचविधिमुखेनप्रवृत्तिंस्वीकृत्यनियमार्थकैवकारगर्भितएवप्रायोवाक्या
र्थाकारउच्यते नतुनञ्गर्भितः अन्यथोभयप्राप्तौकर्मणीत्यादेःकर्मण्येवषष्ठीतिवृत्तिर्नोच्यते किंतुकर्मपदस्यकर्तरिलक्षणान्नञः अध्याहारंचकृ
त्वाकर्तरिषष्ठीनेत्येववृत्तिरुच्येत राजपुरुषादौचकृत्तद्धितसमासाश्चेतिप्रातिपदिकसंज्ञेतिग्रंथाश्चनसंगच्छेरन् नियमस्यनिषेधमुखेनप्रवृत्तौसमास

क्वचित्तुरागतोनित्यप्राप्तस्याप्राप्तांशपूरणलक्षणस्यनियमफलस्याभावान्नियमविधिद्वाराफलतःपरिसंख्याभवति यथाच
पंचपंचनखाभक्ष्याइतितथारागतोनित्यप्राप्तस्यव्यवायादेर्विवाहादिनियमेनाभ्यनुज्ञाद्वारापरिसंख्येति ननुयदिअभ्यनु-
ज्ञामात्रमेतद्भवेत्तर्हि ऋतुस्नातांतुयोभार्यांसन्निधौनोपगच्छति घोरायांभ्रूणहत्यायांपच्यतेनात्रसंशयइतिदोषश्रवणंनस्यात्

ग्रहणस्यवाक्येप्रातिपदिकसंज्ञानेत्यर्थकत्वेनराजपुरुषादौसंज्ञाविधायकत्वाभावात् तस्मात्पंचनखभक्षणादौनियमविधिद्वारकःपरिसंख्यावि
धिर्व्याकरणशास्त्ररीत्यायुक्तइति यथापंचपंचेति पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव शशकःशल्लकोगोधाकूर्मःखड्गीचपंचमइतिपंचैवपंचन-
खाभक्ष्याअर्थादितरेवानरादयोनभक्ष्याइति अत्रहिविधिविषयस्यपंचानांभक्षणस्यावश्यकत्वंन भक्षणाकरणेप्रायश्चित्ताभावात् किंतुपंचेतर
भक्षणेप्रायश्चित्तं एवंव्यवायादेरावश्यकत्वाभावाद्भार्यागमनाद्यकरणेप्रायश्चित्तंनकिंतुपरदारगमनादौप्रायश्चित्तमितिप्रकृतेयोजयति तथेति
एवंविधेयस्यावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजंस्थूलबुद्धिसमाधानायव्यंजयित्वैतदपिनसर्वव्यापकंव्याकरणशास्त्रेनियमद्वारकपरिसंख्याविषयेष्ववश्या
नुष्ठेयत्वदर्शनात्तद्वदत्रापिअवश्यानुष्ठेयत्वमस्त्वितिगूढांशंकांमनसिनिधायावश्यकत्वानावश्यकत्वेबीजांतरंव्यंजयन्नाह रागतइति नित्यवदि
तिच अयंभावः नात्रावश्यकानावश्यकत्वेऽपूर्वविधिद्वारकत्वनियमविधिद्वारकत्वेएवबीजंकिंतुपक्षप्रापकस्यउभयोर्नित्यतः प्रापकस्यच
प्रमाणस्यशाश्वतिकत्वाशाश्वतिकत्वेव्रीहीनवहंतीत्यादिनियमस्थलेपि तंदुलनिष्पत्त्याक्षेपकनित्यप्रवृत्तपुरोडाशादिविधिबलादेवावघातस्यावश्या

नुष्ठानं ननुनियमविधिबलात् स्वतएवावघातेप्रवृत्तंमतिनियमविधिप्रवृत्त्ययोगात् एवंवेदाध्ययनादावपियोज्यं तथापरिसंख्यास्थले
पिरशनालिंगस्यातिदेशस्यनित्येप्रवृत्तत्वात् बलादेवानुष्ठानंननुपरिसंख्याविधिबलात् परिसंख्यायाः अन्यनिवृत्तौतात्पर्येणावश्यकत्वेतात्प
र्याभावात् एवंव्याकरणशास्त्रेपिसामान्यविधीनांनित्यत्वादेवपरिसंख्याविषयेष्ववश्यानुष्ठेयत्वमूह्यं प्रकृतेतुयथापंचनखभक्षणादौनित्यतः
प्रापकस्यरागस्यकादाचित्कत्वेनशश्वत्प्रवृत्त्यभावात् रागसत्वेभक्षणं रागाभावेनभक्षणंइतिनविधेयस्यावश्यानुष्ठानं एवंस्त्रीसंगादौनित्यतः
प्रवर्तकस्यरागस्यशाश्वतिकत्वाभावात् रागसत्वेऽवश्यानुष्ठानंविरागिणांतुनावश्यकत्वंएतद्व्यंजनायैवनित्यवत्प्राप्तस्येतिवतिप्रत्ययःरागस्य स
र्वपुरुषेसर्वकालेषुनियतत्वाभावेननित्यत्वाभावादिति एतामेवगूढांशंकांस्पष्टमाह नन्वित्यादिना भ्रूणहत्यागर्भहत्या श्रवणंनस्यादिति दोषश्रव
णान्नियमविधिद्वारकपरिसंख्याविषयेपि अवश्यानुष्ठेयत्वं अस्त्वित्यर्थः समाधानंस्पष्टयति मनसिकामइति रागस्यैवमूलप्रवर्तकप्रमाणत्वान्नि
यमद्वारकपरिसंख्याविधेस्तुइतरनिवृत्तावेवतात्पर्येणावश्यानुष्ठानेतात्पर्याभावात् रागाभावेप्रवर्तकप्रमाणस्यैवाप्रवृत्त्यानुष्ठानाभावेदोषाभावोऽ
युक्तएव एवमग्नीषोमीयादेः पशुद्रव्यकयागस्यसुरायुक्तसौत्रामण्यादेश्चविषयरागिणिपुरुषेंतःकरणशुद्ध्यभावात् विषयरागाभावेंतःकरणशुद्धि

नैषदोषः मनसिकामेसत्यपि तस्यामरुच्याद्वेषादिनावातामनुपगच्छतोदोषश्रवणोपपत्तेरितिसर्वमनवद्यं ११

सिद्ध्याकर्माधिकाराभावात् ज्ञानेभक्तौवाधिकारोत्पत्त्याज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठानस्यैवावश्यकत्वाभावात् आमिषमद्यसेवयोरनावश्यकत्वं नत्वत्रज्योति
ष्टोमः कार्योमांसमात्रंनभक्षणीयमितितात्पर्ये विधिवैगुण्यापातात् सुराग्रहस्यकलिवर्ज्यत्वात्कलौसौत्रामणिरेवनकार्याइतिकेचित् अन्येतुसौत्रा
मणिःकार्यः सुराग्रहस्थानेप्रतिनिधिः कार्यइत्याहुः ममतुश्लोकतात्पर्यंएवंप्रतिभाति व्यवायादिषुरागतःप्राप्तत्वादपूर्वविधिर्न पक्षप्राप्त्य
भावान्नियमोन दोषश्रवणयस्त्वादपूर्वनियमयोर्द्वारत्वासंभवाच्चपरिसंख्यापिन किंतुसामान्यप्राप्तस्यविशेषेसंकोचरूपः उपसंहारः तथा
हि यथापुरोडाशंचतुर्धाकरोतीतिपुरोडाशसामान्येप्राप्तंचतुर्धाकरणमाग्नेयंचतुर्धाकरोतीतिवाक्येनाग्नेयेसंकोच्यते नात्रनियमःपरिसंख्या
वामीमांसकैरुच्यते एवंरागतःपंचनखसामान्येप्राप्तंभक्षणंपंचसुपंचनखेषुसंकोच्यते परिसंख्योदाहरणंतुइत्यस्याभिधानीमादत्तइत्यादि
कमपूर्वविधिद्वारकमेकविधमेवतथारागतः स्त्रीसामान्येकालसामान्येचव्यवायःप्राप्तः ऋतौभार्यायांचसंकोच्यतेएवमामिषसेवादावपियोज्यं
तथाचविधिबलात्प्राप्त्यभावेनरागतएवप्राप्तत्वेननिवृत्तिरेवविरागिणामिष्टेति इत्यमेतत्पक्षेश्लोकयोजना व्यवायादयोनित्यारागतःप्रा
प्ताइति तेषुचोदनाकोपिविधिर्नास्ति तर्हिऋतौभार्यामुपेयादित्यादेःकोर्थःतत्राह व्यवस्थितिरिति अव्यवस्थयासर्वत्ररागतःप्राप्तंव्य
वायादिकं तस्यविवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थाक्रियते उपसंहारापरनामासंकोचःक्रियतेइत्यर्थः तस्माद्विधेरभावान्मूलभूतप्रापकरागस्य

दुर्बलत्वाद्विचारेणापनोद्यत्वाच्च विरागिणांनिवृत्तिरेवेष्टानप्रवृत्तिरिति इतिश्रीमदनंतोपाध्यायसूरिसूनुकाशीनाथोपाध्यायविरचितोलोकेव्यवायेति श्लोकटीकाप्रकाशः समाप्तः श्रीपांडुरंगः प्रसन्नोस्तु राक्षसाब्देच वैशाखेमासिषष्ठ्यांरवौशुभे श्रीकाशीनाथोपाध्यायैरचितः स्रुखबोधनः १ छ छ छ छ छ छ छ

इतिएकादशस्कंधस्थलोकेव्यवायमिषेतिश्लोकटीकाव्याख्यासमाप्ता·

अथश्रीमद्भागवतस्य प्रथमश्लोकस्यश्रीधरीयटीकायाः व्याख्या प्रारंभः

श्रीशंवंदे श्रीगणेशायनमः श्रीरुक्मिणीसमेतंश्रीमद्विठ्ठलविभुंगुरुंस्वप्रभुवः धीवाग्विलासहेतुंश्चितकामदुघांघ्रिसारसंवंदे १ श्रीभागवतनिध्यर्थटीकाहृष्टिरकारियैः श्रीधरस्वामिपादांस्तान्वंदेभक्त्यैकदर्शनान् २ श्रीमद्दशमस्कंधतोषणिसारसंग्रहारंभेपुराणानांवेदचतुष्टयव्याख्यानुभूतपंचमवेदरूपत्वंप्रमाणतोविस्तरेणोपपादितं ततएवज्ञातुमलमितिनेहवितन्यते तत्रतावत्साकारब्रह्मभजनेनैवअभीप्सितचतुर्वर्गसिद्धिरिति श्रीमद्भागवतसिद्धांतंसूचयन् निजेष्टदेवतानुस्मरणरूपंमंगलमाचरति वागीशेति सरस्वतीयस्यमुखेइत्यर्थः अथवाईशाविधिनिषेधैर्जीवान् नियमयंतीवेदलक्षणावाक्यस्यमुखेइत्यर्थः अनेनतद्वदनानुस्मरणान् अपरविद्यावाप्तिर्ध्वनि

श्रीगणेशायनमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमलचिन्मकरंदायभक्तजनमानसनिवासायश्रीरामाय
वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि यस्यास्तेहृदयेसंवित्तंनृसिंहमहंभजे १ छ

ता यदुरसिसंधिष्ठात्रीश्रीः हेमरेखारूपेणास्तेइतिसच्चिन्मूर्तौभगवतिचिज्जडभागाभावेनदेहदेहिभागसंभवेपियत् वदनादिस्मरणात् इष्टसाधनसंपल्लाभसिद्धिः अनेनत्रिवर्गलाभः विद्यालक्ष्मीभ्यांहित्रिवर्गसिद्धिः यस्यहृदयेसंवित् परविद्याआस्तेइति तद्भजनाद्ब्रह्मात्मैक्यज्ञानरूपपरविद्याप्राप्तिरितिमुक्तिसिद्धिः अत्रहृदयसंविदोरभेदात्पूर्ववद्व्यपदेशः तंनरसिंहमूर्तिंभगवंतंकीर्तननमनादिभिः सेवेचतुर्वर्गलाभायेत्यर्थः यावैसाधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये तयाविनातदाप्नोतिनरोनारायणाश्रयः धर्मार्थकाममोक्षाख्ययइच्छेच्छ्रेयआत्मनः एकंह्येवहरेस्तत्रकारणपादसेवनमित्युक्तेः १ छ छ छ

शमायाप्रतिबिंबितेश्वरधर्मैः सृष्ट्यादिकर्तृत्वादिभिरभिलप्यते द्वितीयायथा अविद्यामायाच एकैवतत्प्रतिबिंबोजीवः बिंबभूतंचैतन्यं ई-
श्वरोनिरुपाधिक एवस एक एवसृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वाद्यारोपितधर्मैर्ब्रह्मविष्ण्वादिभेदव्यवहारभाक् बिंबत्वप्रतिबिंबत्वाभ्यां अनाक्रांतंशु
द्धचैतन्यंनिर्धर्मकब्रह्मेति अत्रशास्त्रेद्विविधाप्रक्रियोपलभ्यते सर्वथाएतत्शास्त्रपरमतात्पर्यगोचरोबिंबभूतः परमेश्वरोनिर्गुणंब्रह्मैवतत्रा
भिलप्यमानगुणानांचिन्मयत्वेनप्रकृतिपरिणामभूतगुणाश्रयत्वाभावात् स्पष्टंचेदं मांभजंतिगुणाःसर्वे निर्गुणंनिरपेक्षकं स्रुहृदंप्रि-
यमात्मानंसाम्यासंगाद्योगुणाइत्यादौ लिङिविधिलिङिच्छांदसमिति ध्यैचिंतयामीत्यस्माद्व्यत्ययोबहुलमितिसूत्रेण परस्मैपदव्यत्ययादा
त्मनेपदं छंदस्युभयथेत्युभयसंज्ञायांसार्वधातुकत्वात् सीयुटः सकारलोपः आर्धधातुकत्वाच्छ्वभावः बाहुलकात् ध्यायतेः संप्रसारणं
हलइतिदीर्घः इतिवैदिकप्रक्रियास्थसूत्रैः साधनीयमित्यर्थः स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामिति यत्स्वरूपांतर्गतंसदितरव्यावृत्ततयालक्ष्यं
बोधयति तत्स्वरूपलक्षणं यथागोःसास्नाशृंगादि यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वेनस्वरूपानंतर्गतंसत् यल्लक्ष्यं इतरव्यावृत्तंबोधयति तत्त

अथनानापुराणशास्त्रप्रबंधैश्चित्तप्रसत्तिमलभमानस्तत्रतत्रापरितुष्यन्नारदोपदेशतः श्रीमद्भगवद्गुणवर्णनप्रधानंभागवतशा

जन्माद्यस्ययतोऽन्वयादितरतश्चार्थेष्वभिज्ञःस्वराट्तेनेब्रह्महृदायआदिकवयेमुह्यंतियत्सूरयः

स्त्रंप्रारीप्सुर्वेदव्यासस्तत्प्रतिपाद्यपरदेवताऽनुस्मरणलक्षणंमंगलमाचरति जन्मादीति परंपरमेश्वरम् धीमहीतिध्यायतेर्लिङि
छांदसंध्यायेमेत्यर्थः

५ ५ ५ ५ ५

टस्थलक्षणं यथागोविशेषस्या अलंकारविशेषादि देवदत्तगृहस्थकाकादिवा प्रकृते सत्यंज्ञानमनंदम्चपरमेश्वरस्वरूपमेवसत् अस
त्जडदुःखप्रपंचव्यावृत्ततयाबोधयतीतिस्वरूपलक्षणंसंपद्यते जगज्जन्मादिकारणत्वंतु तटस्थलक्षणंनहितत्सर्वदास्तिप्रलयादिकालेतद
भावात् अतःस्वरूपानंतर्गतंसदाकाशादिव्यावृत्तमीश्वरंलक्षयतीतितटस्थलक्षणंतदाह तत्रस्वरूपेत्यादि सत्यपदंज्ञानानंदयोरुपलक्षणं
भूतेंद्रियेति तमःसर्गः आकाशादिभूतपंचकं रजःसर्गःकर्मेंद्रियपंचकंप्राणपंचकंच सत्वसर्गः ज्ञानेंद्रियपंचकं अंतःकरणचतुष्टयंतत्त-
दिंद्रियाद्यधिष्ठातृदेवताश्चेतिविभागः ऊह्यमिति वारिणिसमुद्रजलेदूरत्वदोषेणनीलशिलाबुद्धिः यथावासभायांजलेस्थलभ्रमोदुर्योधनस्य
अंधकारस्यरत्नरूपमृदिखदिरांगारभ्रमइत्यादि अत्रपक्षेअकारप्रश्लेषेण अमृषापदंसत्यवाचकंकृत्वासत्यवदितिसत्यसदृशेलाक्षणि
कंकार्यंइतिगौरवंइत्यस्वरसादाह यद्धेति यत्रेत्यनेनेति यत्रशुक्त्यादौरजतादिभ्रमाधिष्ठानत्वंतत्रसर्वत्रावरणंदृष्टं इत्यत्राप्याकाशा
दिभ्रमाधिष्ठानत्वोक्त्याउपाधिना शेषहेत्वज्ञानेनसंबंधः परमेश्वरस्यप्रतीयते तथाच अज्ञानसंबंधेतस्यनस्यात्परमेश्वरत्वंअज्ञा

नसंबंधोहिसर्गाद्यकालेनदाश्रयत्वरूपोवाच्यः तदानींअज्ञानाश्रयाणांजीवानामभावादतस्तत्संबंधंवारयतीत्यर्थः महसास्वरूपज्ञानेनक
पटमज्ञानसंबंधादि अयंभावः अनावृतसंविद्रूपेबिंबभूतेईश्वरे अज्ञानाश्रयत्वासंभवात् अज्ञानविषयमात्रेणभ्रमाधिष्ठानता नचताव
ताऐश्वर्यहानिः अज्ञानविषयेमण्यादौकपर्दिकाद्यारोपेपिस्वरूपप्रकाशादेर्बाधादर्शनात् सृष्टिप्राक्कालेपिअनादिजीवानांअज्ञानाश्रयाणां
सूक्ष्मरूपेणसत्वान्नकाप्यनुपपत्तिरिति जन्मादिर्यस्येति तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः जन्मस्थितिभंगंसमाहारःसमासार्थः समाहारे नपुं
सकत्वैकत्वयोःसत्वात् जन्मादीतिनपुंसकैकवचनं यत्तइतिपंचम्यर्थस्तसिल् निमित्तोपादानोभयपरः यस्मात्परमेश्वरात्कर्तुरुपादानाच्चभ
वतीत्यर्थः यतइत्यव्ययनिर्देशेनकारणस्याविकृतत्वंध्वन्यते तत्रपरमेश्वरस्योभयविधकारणत्वेहेतुः अन्वयादिति यत्सत्वेयत्सत्व
त्वमन्वयः यदभावेयदभावोव्यतिरेकः यथामृदःकुलालस्यवासत्वेघटोत्पत्तिसत्वं तदभावेतदभावाधिकरणेतंत्वादौघटोत्पत्त्यभावइ
त्यन्वयव्यतिरेकौप्रत्यक्षौ मृदादेःकारणत्वेघटादेः कार्यत्वेचमानंतथायत्रयत्रसद्रूपेणपरमेश्वरस्यसत्वंघटःसन्इतिप्रत्यक्षतोदृश्यते तत्र
बहुवचनंशिष्याभिप्रायम् तमेवस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपलक्षयति तत्रस्वरूपलक्षणंसत्यमिति सत्यत्वेहेतुः यत्र

तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोयत्रत्रिसर्गोमृषाधाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकंसत्यंपरंधीमहि १

यस्मिन्त्रयाणांमायागुणानांतमोरजःसत्वानांसर्गोभूतेंद्रियदेवतारूपः अमृषासत्यः ७ ७
कार्यत्वंयत्रखपुष्पादौनदभावः खपुष्पंसन् खपुष्पमस्तीत्यनुभवाभावात् तत्रकार्यत्वस्याभावइति अन्वयव्यतिरेकौईश्वरस्यकारणत्वं
जगतःकार्यत्वंचबोधयतइत्यर्थः अत्रार्थपदेनकार्यार्थिकेन अन्वयग्रहाधिकरणमुपात्तं व्यतिरेकग्रहाधिकरणंखपुष्पादिकंतुव्यतिरेकार्थ
कादितरपदादाक्षेपलब्धमितिबोध्यं ननुमृदादिव्यतिरेकग्रहाधिकरणं तंत्वादिभावरूपंप्रसिद्धं खपुष्पादिकंत्वलीकमनुपाख्यंतस्य कथं
व्यतिरेकग्रहाधिकरणताइत्यपरितोषादाह यद्वेति अन्वयादिपदस्ययत्सत्वेइत्यादिरर्थःपारिभाषिकः तंविहाय अवयवार्थयोगीयौगि
कोर्थःपरिगृह्यतइत्यर्थः अनुवृत्तिस्तादात्म्येनप्रतीतिः व्यावृत्तिर्भेदः अर्थेषुकार्यकरणेषुकारणस्यानुवर्तमानत्वंकार्यस्यव्यावृत्त
त्वंचदृश्यतेतेनयदनुवर्तमानंतत्कारणं यद्व्यावृत्तंतत्कार्यमितिनिश्चेतव्यं सुवर्णादिकारणंहिकारणावस्थायांकटककुंडलादिकार्ये
तुपरस्परंकारणावस्थायांचनानुवर्तते इदंसुवर्णंकुंडलंसुवर्णकटकंसुवर्णमितितादात्म्येनप्रतीयमानत्वात् कटककुंडलादिकार्ये
तुपरस्परंकारणावस्थायांचनानुवर्तते कुंडलेसुवर्णपिंडेचकटकादितादात्म्यप्रतीत्यभावात् अतःकुंडलंकटकंनसुवर्णपिंडःक

इदानींग्रंथप्रतिपाद्यदेवतांप्रणमति विश्वेति अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयइतिदशलक्षणानि लक्ष्यंते तानिचयोविश्वसर्गविसर्गादिकर्तासपरमात्माश्रीकृष्णइत्येवंप्रकारेणदशमस्यआश्रयस्यसर्वाधारस्यपरमेश्वरस्यलक्षणानिसंपद्यंते तथाचमुक्तिपर्यंतैर्नवभिर्लक्षणैर्बोधितंश्रीकृष्णंब्रह्मनमामेत्यर्थः कृष्णाख्यमित्याख्यापदेननामरूपवत्त्वोक्तावपिमायातत्कार्यस्पर्शरहितमित्याह परंधामेति मुक्तप्राप्यमित्यर्थः इत्थमेववेत्ताचवेद्यंचपरंचधामेत्यत्रभाष्यकारैर्व्याख्यातं जगतोधाम आश्रयइतिदशमलक्ष्यरूपतोपपादनं यद्वा जगद्धामयस्येतिविश्वानुस्यूतत्वेनअंतर्यामिरूपता नमामेतिप्रार्थनायांप्राप्तकालेलोट् बहुवचनंतुअस्मदोद्वयोश्चेत्येकत्वेपिसाधु २ हरिहरयोरभेदज्ञानात् निर्बाधेष्टसिद्धिरितिबोधयन्नेतौप्रणमति माधवेति ईशाइति ईश्वरद्वयासंभवादभेदएवतयोः पर्यवस्यतीत्यर्थः नामरूपादिभेदस्तुतत्तद्भक्तप्रीतिवशात्जातइतिभावः तदुक्तंतातचरणैः हरहर्योःप्रकृत्यैक्यंसाधनैक्यंतथापितौ प्रत्ययेभजतांरुच्यासंप्राप्तौभिन्नरूपतामिति व्याख्या अत्रहरिहरशब्दयोस्तदर्थभूतविष्णुशिवयोश्च प्रकृतिश्चिद्रूपतास्वभावोहृञ्हरणइतिधातुश्चसाधनंभजनादिकंकर्त्राद्यर्थप्रत्ययगुणोत्पादनंच प्रत्ययःप्रतीतिः प्रत्ययसंज्ञकाविकाराकारौचरुचिः इच्छामेघश्यामकर्पूरगौरकांतिश्च रूपंचतुर्भुजपंचमु

विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् श्रीकृष्णाख्यंपरंधामजगद्धामनमामतत् २ माधवोमाधवावीशौसर्वसिद्धिविधायिनौ
वंदेपरस्परात्मानौपरस्परनुतिप्रियौ ३ संप्रदायानुरोधेनपौर्वापर्यानुसारतः श्रीभागवतभावार्थदीपिकेयंप्रतन्यते ४ ७

खत्वादि अकारांतेकारांतशब्दरूपंचयोज्यंभजतांनामसेविनां इच्छयाविकारादिप्रत्ययेकृतेसतीत्यन्वयः अथभक्तानांप्रत्ययेप्रतीतौकांत्याभिन्नरूपतामितिच ३ विशेषद्वयविशिष्टग्रंथरचनांप्रतिजानीते संप्रेति संप्रदायोब्रह्मादिपरंपरागताद्वैतादिरूपः तदनुवर्त्तनेपिपौर्वापर्यानुस्मरणमावश्यकं अन्यथाकृष्णस्तुभगवान्स्वयमित्यादिपूर्वापरवाक्यानालोचनेन अथाहमंशभागेनेत्यादावंशावतारत्वादिव्याख्यानंस्यात् नहितथाव्याख्यानेप्यद्वैतसंप्रदायोहीयते भेदवादिभिरपिपौर्वापर्यमनुश्रीयते इतिसंप्रदायइत्युक्तं अथवासंप्रदायः-श्रीमद्भागवतव्याख्यानपद्धतिः सायथाभगवताब्रह्मणानारदंप्रति त्वमेतद्विपुलीकुर्विंतिउक्त्वाउपदिष्टा यथाहरौभगवतिनृणांभक्तिर्भविष्यति सर्वात्मन्यखिलाधारेइतिसंकल्प्यवर्णयेति हरिलीलाप्राधान्येनश्रीभागवतंवर्णयनतुभक्तिरसविधानेनकेवलंतत्वमिति एवंच यथामामेवयेप्रपद्यंतेमायामेतांइत्यादौप्रपद्यंत इत्यादिपदानांभगवदेकशरणाद्यर्थं विहायब्रह्मात्मैक्यज्ञानार्थतादिव्याख्यानंभगवत्पादैःकृतं तथात्रभक्तिप्राधान्यविधायकवाक्यानांभक्तिरसविधानकंज्ञानादिप्राधान्यतयाव्याख्यानंनकर्तव्यमितिश्रीब्रह्मणाव्याख्यानपद्धतिर्विहिता अतएवनंदगोपकुमारायेत्यादौनंदयतीतिनंदः गांवेदंपालयतीतिगोपः कुंअविद्यांमारयतीतिकुमारः नंदश्चासौ गोपश्चा

सौकुमारश्चेत्येवं श्रीभागवतं व्याचिकीर्षुः कश्चिद्विपश्चिद्भगवतैव निवारित इति महाजनप्रसिद्धिः तथाच ब्रह्मोपदिष्टभक्तिप्राधान्यसंप्रदाया
नुरोधेनेत्यर्थः तदनुरोधेपि पौर्वापर्यानालोचने पूर्वोक्तं श्रीकृष्णे अंशतया व्याख्यानं मायाप्रतिबिंबत्व मायिकविग्रहत्वमध्याद्यभिप्रेतभे
दादि व्याख्यानं चापि स्यात् स्वरसतः पौर्वापर्यालोचनेन न तु नैतदिति पौर्वापर्यानुसारत इत्युक्तं भावार्थदीपिकेति ग्रंथनाम ४ स्वगर्वप
रिहरति क्वेति अत्र यद्यपीति शेषः अणुना पयोनिधिमथनवत् अल्पमतेरियं प्रतिज्ञातार्थसिद्धिरसंभाविता यद्यपीत्यर्थः ५ तत्सिद्धिं संभावय
ति मूकमिति अत्र तथापीत्यादिः वाचा मूकं अलं पर्याप्तं भूषितं वा करोतीत्यर्थः लंघयते इत्यत्र आत्मनेपदसाधुत्वाय क्रियाफलस्य कर्तृगा
मित्वयोजनाया सोनकार्यः ततानसोपानपरंपरामिवेत्यादौ कालिदासादिभिर्बहुशस्तन्मर्यादाया अनादृतत्वात् अत्र माधवेति गुरुना
मेति संप्रदायविदः तेन गुरुवंदनमपि फलितं ६ भक्तिभक्तभगवन्माहात्म्यप्रतिपादकं श्रीभागवतशास्त्रमेव श्रवणपठनपूजनवंदनादिना
सेवितं कामिमोक्षादिसकलपुरुषार्थप्रदं किमुत भक्ता भक्तिर्भगवांश्चेति व्यंजयितुं तथात्वेन श्रीमद्भागवतशास्त्रं वर्णयति श्रीमदिति श्रीमद्भा
गवतमिति षडक्षरं नाम यस्य श्रीमद्भागवते महामुनिकृते इत्यादिषु मूले तथा व्यवहारात् भागवतमिति व्यवहारस्तु भामासत्येतिवत् पूर्व-

क्वाहं मंदमतिः क्वेदं मंथनं क्षीरवारिधेः किं तत्र परमाणुर्वै यत्र मज्जति मंदरः ५ मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् यत्कृपा तमहं वं
देपरमानंदमाधवम् ६ श्रीमद्भागवताभिधः स्फुरतरुस्तारांकुरः सज्जनिस्कंधैर्द्वादशभिस्ततः प्रविलसद्भक्त्याल वालोदयः द्वात्रिं
शत्त्रिशतंच यस्य विलसच्छाखाः सहस्राण्यलं पर्णान्यष्टदशेष्टदोऽतिसुलभो वर्वर्ति सर्वोपरि ७ ७ ७

पदलोपात् तारः प्रणवः अंकुरो यस्य ॐ जन्माद्यस्येति प्रणवोच्चारपूर्वको ह्यस्यारंभः केचित् ॐ नैमिषेनिमिषक्षेत्रे इत्यत्र प्रमाणं पठंति
द्वात्रिंशच्च त्रयश्च शतानि चेति त्रिपदद्वंद्वः कपिंजलानालभेतेत्यत्रेव अनिर्धारितविशेषं बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति तेन पंचत्रिंशदधिकशतत्रय
संख्याः शाखा इत्यर्थः समाहारोत्तरद्वंद्वेतु त्रिंशतीनि स्यादिति वत्साहरणलीलारंभे प्रपंचितं एतेनाद्यास्कर वधाद्यध्यायाभावाभिप्रायं
द्वात्रिंशत्पदमिति कस्यचिदुत्प्रेक्षितं प्रत्युक्तं हरिलीलाग्रंथे बोपदेवेन निरोधो दशमस्कंधे नवत्यध्याय ईरितः इत्युपक्रम्य वधश्च वत्सबकयो
स्तथाघास्करभोगिनः वत्सचोरब्रह्ममोहो ब्रह्मणा स्तवनं हरेरित्युक्तत्वेन तद्विरोधापत्तेः अष्टदशच सहस्राणीति पृथक्पदेनान्वयः समासे-
अष्टादशेति स्यात् ७ परंपरमेश्वरमिति बिंबभूतमीश्वरमित्यर्थः तेन मायाप्रतिबिंबितेश्वर व्यावृत्तिः द्वेधात्र प्रक्रिया तत्राद्या यथा अ
विद्याप्रतिबिंबो जीवः मायाप्रतिबिंब ईश्वरः सच उपाधिभूतमायायास्त्रिगुणत्वात्तत्तद्गुणविशिष्टमायाप्रतिबिंबभेदेन ब्रह्मविष्णुशिवरूपः
बिंबभूतस्तु परमेश्वरो निरुपाधिकं ब्रह्मैव सचादिनारायणः श्रीकृष्ण इत्यादिपदेन व्यवह्रीयते शिवपुराणादौ च परशिवादिपदैः सचस्वां

टकंनेत्येवंभेदेनप्रतीयमानत्वात् व्यावृत्तत्वंकार्यस्य एवंघटःसन्पटःसन्इतिविश्वकार्येसद्रूपंब्रह्मानुवर्तते घटादिकार्येतुपटादौका
र्येसृष्ट्यग्रेकारणावस्थायांचनानुवर्तते सृष्टिप्राक्कालिकंब्रह्मघटोनघटःपटोनेत्यादिभेदप्रतीतेः अतोव्यावृत्तत्वात् विश्वंकार्यंसद्रू
पंब्रह्मकारणमितिभावः ननुसिद्धांतेनिमित्तोपादानत्वोभयविधकारणत्वंपरमेश्वरस्येष्टं अनुवृत्तिश्चोपादानस्यैवमृदादेर्घटादौदृश्यते
ननुनिमित्तस्यकर्तुःकुलालादेः अतोनुवृत्तिव्यावृत्तिहेतुनाकार्यकारणभावसाधनेपरमेश्वरस्योपादानत्वमेवसिद्ध्येत् नतुकर्तृत्वमपि किंच
पूर्वमीमांसकैःसृष्टिप्रलयानभ्युपगमात् जगतोजन्मादेरप्रसिद्धौजन्मादिकारणत्वंकथंतटस्थलक्षणंस्यादित्याशंकायामाह यद्वा सावयवत्वाद
न्वयेति अत्रान्वयेतरपदाभ्यांअन्वयव्याप्तिःव्यतिरेकव्याप्तिश्चगृह्यते तेनार्थेष्विति बहुवचनव्यंजितवस्तुपरिच्छेदसहचारितसावयवत्वा

यत्सत्यतयामिथ्यासर्गोऽपिसत्यवत्प्रतीयते तंपरंसत्यमित्यर्थः अत्रदृष्टांतः तेजोवारिमृदांयथाविनिमयोव्यत्ययः अन्यस्मिन्नन्यावभा
सः सयथाधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः तत्रतेजसिवारिबुद्धिःमरीचिकातोयेप्रसिद्धामृदिकाचादौवारिबुद्धिरित्यादियथायथमूह्यम्
यद्वा तस्यैवपरमार्थसत्यत्वप्रतिपादनायतदितरस्यमिथ्यात्वमुक्तम् यत्रमृषैवायंत्रिसर्गोनवस्तुतःसन्निति यत्रेत्यनेनप्रतीतमु
पाधिसंबंधंवारयति स्वेनैवधाम्नामहसानिरस्तंकुहकंकपटंयस्मिन्तम् तटस्थलक्षणमाह जन्मादीति अस्यविश्वस्यजन्म
स्थितिभंगायतोभवंतितंधीमहीति तत्रहेतुः अन्वयादितरतश्चार्थेषुकार्येषुपरमेश्वरस्यसद्रूपेणान्वयादकार्येभ्यश्चखपुष्पादिभ्य
स्तद्व्यतिरेकात् यद्वा अन्वयशब्देनानुवृत्तिरितरशब्देनव्यावृत्तिःअनुवृत्तत्वात्सद्रूपंब्रह्मकारणम् मृत्सुवर्णादिवत् व्यावृत्तत्वाद्वि-
श्वंकार्यंघटकुंडलादिवदित्यर्थः यद्वा सावयवत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यांयदस्यजन्मादितत् यतोभवतीतिसंबंधः ॥

दिहेतोरध्याहारःसूच्यते तथाच अर्थेषुघटपटादिकार्येषुआत्मनिच गृहीतान्वयव्यतिरेकव्याप्तिकस्यसावयवत्वादिहेतोरस्येतिपद
वाच्यजगतिपक्षेपरामर्शादिकारणसामग्रीबलाद्यज्जन्मादिनिश्चितंतत् यतोभवतितंधीमहीत्यन्वयः तत्रहेतुपुरःसराव्याप्तिरन्वय
व्याप्तिःसाध्याभावपुरःसराव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तिः तथाचप्रयोगः इदंविश्वंजन्मादिमत्सावयवत्वात् यत्रयत्रसावयवत्वंघटपटा
दौतत्रजन्मादिमत्वंयत्रजन्मादिमत्वाभावः आत्मनितत्रसावयवत्वाभावः तथापृथिव्यादिजगतोपिसावयवत्वाज्जन्मादिमत्वसिद्धिः
एवंपरिच्छिन्नत्वदृश्यत्वादिहेतुस्तस्यव्याप्तिपक्षतादिकंचोह्यं एवंचअन्वयव्यतिरेकव्याप्तिवदनुमानेनजगतिजन्मादिकंप्रसाध्य
तत्कारणत्वंउभयविधंपरमेश्वरस्यश्रुत्यैवसाधनीयमित्यभिप्रायः ॥ ॥ ॥

तदाह तथाचश्रुतिरिति अन्वयव्याप्तिकमेव अनुमानंनव्यतिरेकव्याप्तिकंइतिवेदांतिमतेव्यतिरेकपदेन अर्थापत्तिर्ग्राह्या तथाचसाव
यवत्वाद्यन्यथानुपपत्त्याचयज्जन्मादिसिध्यतितत् यतइत्यर्थः यतोनिमित्तोपादानरूपात्परमेश्वरात् भूतानिआकाशादीनिस्थूलश-
रीरांतानिजायंते जातानिसंतियेनजीवंतिपोषणपालनादिकंलभंते प्रयंतिनश्यंतिसंतियदभिसंविशंति यस्मिंस्तादात्म्येनप्रविशं
तितद्ब्रह्मेतिश्रुत्यर्थः आदिपदेनसच्चत्यच्चाभवत् तदात्मानस्वयमकुरुतेत्यादिश्रुत्यंतरसंग्रहः ननुनेयंश्रुतिरीश्वरस्यजगदुपादा
नत्वादिपराचेतनद्रव्योपादानत्वादर्शनात् घटादिकार्येहिमृदाद्यचेतनोपादानकंदृश्यतेतेन मोहजडदुःखात्मकजगतः तत्सदृशं
त्रिगुणंप्रधानमेवउपादानंयुक्तं पुरुषसन्निधानमात्रेणप्रधानंस्वयमेवजगदाकारेणभवति नतत्रकर्तुरीश्वरापेक्षातस्मात् यतः प्रधा
नात् भूतानिजायंतेप्रधानमेवात्मानंजगदाकारेणकुरुतेइत्येवंश्रुतिभिरपिप्रधानमेवजगत्कारणत्वेनप्रतिपाद्यतइतिशंकते तर्ही
ति सजगत्कर्तापरमेश्वरोलोकान् नुनिश्चितंसृजेसृष्टिंकरवाणिइतिऐक्षतआलोचितवान् ततः सइमाँल्लोकान्सृष्टवान्इतिश्रु

त॰श्रु॰ यतोवाइमानिभूतानिजायंते येनजातानिजीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीत्याद्याःश्रुतयःस्मृतयश्च यतः सर्वाणिभूतानिभवं
त्यादियुगागमे यस्मिंश्चप्रलयंयांतिपुनरेवयुगक्षय इत्याद्याः तर्हिकिंप्रधानंजगत्कारणत्वात् ध्येयमभिप्रेतंनेत्याह अभि
ज्ञेयः तम् सऐक्षतलोकान्नुसृजाइति सइमाँल्लोकानसृजतेतिश्रुतेः ईक्षतेर्नाशब्दमितिन्यायाच्च ७ ७

त्यर्थः जगत्कारणस्यईक्षणश्रवणाज्जडस्यप्रधानस्येक्षणासंभवात् श्रुतिभिश्चेतनमेवजगत्कारणंप्रतिपाद्यतेनप्रधानं जडमेव
द्रव्योपादानंइत्यादिनियमः आरंभादिवादेदृष्टोननुविवर्त्तवादेरज्ज्वादौसर्पादिभ्रमेजडरज्ज्वादेरपिसर्पादिचेतनत्वोपादानत्वादि
दर्शनात् नविलक्षणत्वादिसूत्रैर्यथासत्तःपुरुषात्केशलोमानितथाऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यादिश्रुत्याच्च जगद्विसदृशस्येश्वर
स्योपादानत्वसंभवोक्तेश्चेतिभावः विस्तरोभाकरेद्रष्टव्यः न्यायःश्रुत्यर्थनिर्णायकःसूत्रसमुदायः तत्रेक्षतेर्नाशब्दमिति शारीरकमी
मांसायांआदितः पंचमाधिकरणेसिद्धांतसूत्रं अस्यार्थः नसांख्याभिमतंप्रधानंजगत्कारणमितिप्रतिज्ञा तत्रअशब्दमितिहेतुगर्भं
विशेषणं अशब्दत्वात् वेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वादित्यर्थः कुतोवेदशब्दाप्रतिपाद्यत्वंइतिशंकामाह ईक्षतेरिति सईक्षतेत्यादिश्रुतिषु
जगत्कारणस्येक्षणश्रवणादीक्षणंचजडेप्रधानेनसंभवतीतिवेदशब्दाप्रतिपाद्यमतोनकारणमिति न्यायोक्तिः ईक्षणश्रुतिरपि
कथंचित्प्रधानेयोज्येतेत्यादिशंकानिकरनिरासाय नन्वीश्वरस्यकर्तृत्वादिकंवैषम्यादिदोषाप्रसंगार्थंजीवकर्मापेक्षंवाच्यं जीवश्चधर्मा-

दिकर्मणांकर्तोपादानश्चेतिकर्मद्वारेश्वरस्यसृष्ट्यादिप्रयोजकत्वेनजगदुभयविधकारणत्वंपर्यवस्यति लोकेजयकर्तृयोधप्रयोजकेजेतृ व्यवहारदर्शनात् तथाचजीवोध्येयःस्यादितिशंकते तर्हिजीवइति समाधत्ते नेत्याहेत्यादि अविद्यावृतज्ञानैश्वर्यस्यजीवस्यध्यानेफलाभावात् नित्यालुप्तज्ञानादिरूपंधीमहीतिभावः ननुसमष्टिजीवस्याहिरण्यगर्भस्यअनावृतज्ञानैश्वर्यश्रुतेः सध्येयोस्त्वितिशंकते नहिकिमिति अथेव्यष्टिजीवोपाधिकभौतिकसृष्टेः पूर्वंहिरण्यगर्भःसमुत्पन्नः जातःसन् भूतस्यजीवादिसंघस्यैकःपतिरासीदित्यादिश्रुत्यर्थः अत्रैश्वर्यस्यान्यतःप्राप्त्यश्रवणात् तन्निदानस्यज्ञानस्यापितथात्वावगतेरनावृतत्वमितिभावः आदिकवयेब्रह्मणइति तत्रनानाविधस्तोत्रैस्तुष्टस्तस्मैवेदंप्रकाशितवान् इतिव्यंजयितुंकविपदं तत्स्तोत्राणांनिर्दोषत्वायादीति यइति यःपरमेश्वरःपूर्वंमहाकल्पादौब्रह्माणंविदधातिउत्पादयति दैनंदिनकल्पादौतुसुप्तंप्रबोधयति यश्चतस्मैब्रह्मणेवेदान्प्रहिणोतिददातितद्बुद्धौप्रकाशयतीत्यर्थः उभयत्रभूता

तर्हिजीवस्यान्नेत्याह स्वराड्स्वेनैवराजतेयः तंस्वतःसिद्धज्ञानवानित्यर्थः तर्हिकिंब्रह्मा हिरण्यगर्भःसमवर्त्ततायेभूतस्यजातःपतिरेकआसीदितिश्रुतेःनेत्याह तेनइति आदिकवयेब्रह्मणेऽपिब्रह्मवेदंयःतेनेप्रकाशितवान् योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्यइतिश्रुतेः ननुब्रह्मणोऽन्यतोवेदाध्ययनमप्रसिद्धम् सत्यम् तत्तुहृदामनसैवतेने अनेनबुद्धिवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेनगायत्र्यर्थोदर्शितः वक्ष्यतिहि प्रचोदितायेनपुरासरस्वतीवितन्वताऽजस्यसतींस्मृतिंहृदि स्वलक्षणाप्रादुरभूत्किलास्यतः समेऋषीणामृषभःप्रसीदतामिति ननुब्रह्मास्वयमेवसुप्तप्रतिबुद्धन्यायेनवेदमुपलभतांनेत्याहयद्यस्मिन्ब्रह्मणिसूरयोऽपिमुह्यंतीति तस्मात्ब्रह्मणोऽपिपराधीनज्ञानत्वात्स्वतःसिद्धज्ञानपरमेश्वरएव जगत्कारणम् थैलट्

तंदेवंस्वप्रकाशंआत्माकारबुद्धौप्रकाशतइति आत्मबुद्धिप्रकाशंतत्त्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्तमित्यर्थः यद्वाआत्मज्ञानप्रदंहप्रसिद्धंमुमुक्षुरहंशरणंप्रपद्येतदेकशरणोभवामिवैनिश्चितमित्यर्थः अनेनपरापरविद्याप्रदत्वंमनसैवेति मनस्येवप्रकाशितवान् सप्तम्यर्थेतृतीयामनसियथावेदस्फूर्तिस्यात्तथामनोवृत्तिंप्रवर्तयामासेत्यर्थः गायत्र्यर्थस्तुतृतीयपादार्थः अतएवतृतीयपादस्थस्ययइत्यस्यात्रवाक्येप्रयोगः भगवताब्रह्मणोहृदिप्रथमंप्रकाशितोवेदस्तन्मुखतःप्रादुर्भूतइत्यर्थंस्पष्टयितुंद्वितीयस्कंधस्थश्लोकमाह प्रचोदितेति पुराकल्पादौअजस्यब्रह्मणोहृदिसतींसृष्टिविषयांस्मृतिंवितन्वताविस्तारयताचायेनभगवताप्रेरितावेदवाणीतस्यास्यतोमुखतः किलप्रादुर्भूतास्वानिशिक्षादियुक्तानिलक्षणानियस्याःसाऋषीणांज्ञानप्रदानांश्रेष्ठइतितदर्थः न्यायेनेति लोकेष्वतिप्रसिद्धोर्थइहन्यायपदाभिधः यथापूर्वंगुरुराचार्याद्वेदमधीत्यसु

स्वापरेद्युः प्रबुद्धः गुरुनिरपेक्षएववेदं पठतितद्वदेनं दिनकल्पेतु महाकल्पादौतुजातिस्मरवद्दृष्टविशेषात्कल्पांतरानुष्ठितकर्मोपासनबल
लब्धब्रह्मत्वाधिकारः कल्पांतरस्थवेदंस्मरत्वित्यर्थः सूरयोधिकारिणोब्रह्मादयोपि मुह्यंतीति पूर्वोक्तस्मृतिपुराणबलात् ब्रह्मणः कल्पा
दौवेदादिविषयेमोहोनिश्चीयते तेनसुप्तप्रबुद्धन्यायस्य जातिस्मरत्वकल्पनस्यचबाधइत्यर्थः पूर्वपक्षोक्तहिरण्यगर्भश्रुतौतु श्रुत्यंत-
रोक्तापरमेश्वरात् ज्ञानादिप्राप्तिरूपसंहर्तव्येतिभावः उक्तश्लोकार्थंनिगमयति अतएवेत्यादिना अतएवपरमार्थसत्यइति गायत्र्या
प्रारंभेणेति सर्वगायत्रीमंत्राव्यभिचारिधीमहीति पदसंवलितगायत्र्यर्थेन प्रारंभेणेत्यर्थः वक्ष्यमाणलक्षणवाक्येष्वपि इत्थमेव गाय
त्रीपदार्थोबोध्यः वेदप्रसिद्धचतुर्विंशत्यक्षरत्रिपादच्छंदसाप्रारंभइतित्वर्थोगायत्र्याचसमारंभइत्यादेर्नयुक्तः चतुर्लक्षपुराणग्रंथेसपा
दलक्षभारतेचाष्टादशस्मृतिषुचचतुर्वेदैकगोचरताहृशत्रिपदच्छंदोविशेषस्य क्वाप्यदर्शनेन एकस्मिन्नेव पुराणे तत्संभवत्वापादान-
स्यात्यंतासंभवोक्तित्वात् गायत्र्यर्थताचास्यश्लोकस्येत्थं सवितृपदं जगत्प्रसवकारणपरं तदर्थो जन्माद्यस्ययतइतिअनेनोच्यते पालनादिश्री

अतएवसत्यः असतः सत्ताप्रदत्वाच्च परमार्थसत्यः सर्वज्ञत्वेनच निरस्तकुहकः तंधीमहीति गायत्र्याप्रारंभेणच गायत्र्याख्यब्रह्म
विद्यारूपमेतत्पुराणमितिदर्शितम् यथोक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे यत्राधिकृत्यगायत्रीं वर्ण्यतेधर्मविस्तरः वृत्रा
सुरवधोपेतंतद्भागवतमिष्यते लिखित्वातच्चयोदद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् प्रौष्ठपद्यांपौर्णमास्यां सयातिपरमंपदम् अष्टाद
शसहस्राणि पुराणंतत्प्रकीर्त्तितम् ७ ७ ७ डार्थकदेवपदार्थोप्यनेनैव जन्मादि इत्यादिपदे

नपालनादिग्रहणात् वरेण्यपदार्थः परपदेन परत्वोपपादकानि सत्यादिपदानि गर्भपदार्थो धामपदेन धीमहीपदं स्वरूपेणैव तृतीयपादा
र्थः तेनेब्रह्महृदेत्यादिनासमष्टिहिरण्यगर्भबुद्धिप्रेरकत्वोक्तौसर्वव्यष्टिबुद्धिप्रेरकत्वस्यार्थादुक्तिसिद्धेरितिगायत्रीमंत्रेणगायत्रीपदेनवा
आख्यायते याब्रह्मविद्यासारूप्यते प्रतिपाद्यते येनेतितद्रूपं प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदविवक्षयाविद्यास्वरूपमेववाश्रीमद्भागवतमि
त्यर्थः अत्रब्रह्मविद्यापदेनसगुणनिर्गुणविद्ययोर्ग्रहणं गायत्रीमंत्रेणहि शक्ति हृत्यासगुणब्रह्मणोलक्षणया निर्गुणस्यच प्रतिपादने
न तत्समानार्थकस्यास्यतदुभयार्थकत्वात् श्रीभागवतस्य गायत्र्याप्रारंभः तत्प्रभृतीनि चास्यपुराणस्य लक्षणानीत्यत्र पुराणवाक्या
निप्रमाणयति यथोक्तमित्यादिना गायत्र्यर्थमधिकृत्यारभ्य धर्मस्यधर्मः प्रोज्झितकैतव इत्युक्तलक्षणभागवतधर्मादेर्विस्तरो वृत्रा
सुरवधश्चवर्ण्यते यत्रतदष्टादशसाहस्रंपुराणं भागवतमितिमात्स्यार्थः पुराणांतरे वामनपुराणे हयग्रीवब्रह्मविद्येति हयग्रीवेणाश्व
शिरोयुक्तेनदधीचिमुनिनाप्रवर्त्तिता नारायणवर्माख्याब्रह्मविद्यावृत्रवधसाहचर्यादिनाग्राह्या इतिसंदर्भिण्यां ननुलक्षणं अनुक्त्वैव

दानश्रवणादिविधानंयुक्तं भगवताप्रोक्तंभागवतंभगवतइदंप्रतिपादकंभागवतंइतिसमाख्ययैवभागवतपदार्थज्ञानसंभवादित्याशं
कायामाह अतएवेति लक्षणोक्तिपूर्वकंदानपठणादिविधानादेवेत्यर्थः अयंभावः लक्षणोक्तिंविनाभागवतंदद्यादित्येवंदानादिवि
धानेएवंचकारभगवान्व्यासः कृपणवत्सलइति उक्त्याभगवद्व्यासप्रणीतत्वेनपुराणमात्रस्यभागवतत्वसंभवात् श्रीविष्णुशिव
योर्द्वयोरपिभगवत्त्वेनतत्प्रतिपादकविष्णुशिवपुराणादेरपिभागवतत्वसंभवाच्चनसामंजस्येनपदार्थनिर्णयः तथाचभागवं
तंनामान्यत् शिवविष्णुपुराणादिकमेवस्यात् इत्यतिव्याप्तिशंकास्यात् लक्षणोक्तौतुयथोक्तलक्षणलक्षितंश्रीशुकपरीक्षित्
संवादरूपं द्वादशस्कंधात्मकंश्रीभागवतमितिविशेषनिर्णयेननशंकनीयं शंकितुंयोग्यंनभवति सर्वत्रलक्षणोक्तेरतिव्या-

पुराणांतरेचग्रंथोष्टादशसाहस्रोद्वादशस्कंधसंमितः हयग्रीवब्रह्मविद्यायत्रवृत्रवध
स्तथा गायत्र्याचसमारंभस्तद्वैभागवतंविदुः ७ ७

प्त्यादिनिरासार्थायाःसत्वात् इत्यपिनशंकनीयं इत्यपिब्रह्मविद्यारूपत्वोक्त्याकर्मविद्यावन्मुमुक्षुभिरसेव्यमित्यपिनशंकनीयंइति
बोध्यते आलयमित्यादौमुक्तादिसेव्यत्वस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चेतिसद्भिर्विभावनीयं तथाचगारुडेएतत्प्रशंसा अर्थोयंब्रह्मसूत्राणां
भारतार्थविनिर्णयः गायत्रीभाष्यभूतोसौवेदार्थपरिबृंहितः पुराणानांसामरूपः साक्षाद्भगवतोदितः ग्रंथोष्टादशसाहस्रः
श्रीमद्भागवताभिधः इत्यत्रब्रह्मसूत्रार्थत्वात् ब्रह्मविद्यारूपत्वंव्यंजितं वेदेषुसामवत् पुराणेषुश्रेष्ठत्वात् सामरूपत्वंकस्मैयेनवि
भाषितोयमित्युपसंहारात् साक्षाद्भगवदुक्तत्वं तथाचसाक्षाद्भगवताप्रोक्तंभागवतमितिनिरुक्त्यायोगरूढोयंभागवतश-
ब्दोनकेवलंयौगिकः ७ ७ ७ ७ ७ ७

इतिनविष्णुपुराणादौभागवतत्वं ग्रंथोष्टादशसाहस्त्रइति इत्यष्टादशसाहस्रगणनाप्रकारः दीर्घवृत्तगद्यानुष्टुप् छंदः समूहेग्रंथेद्वा
त्रिंशदक्षरात्मिकानुष्टुप् परिमाणेनगणनायांपंचोनद्विंशत्युत्तरषोडशसहस्रसंख्या १६१९५ संपद्यते उवाचमंत्राः सप्तत्यधिक द्वादश
शतसंख्याकाः १२७० अर्धश्लोकाः शतद्वयसंख्या २०० इतिश्रीमद्भागवतेअमुकस्कंधे प्रथमादिरध्याय इतिवाक्यानामपि श्रीमद्व्या
सविरचितत्वेनग्रंथसंख्यांतर्गतत्वेनतत्संख्या ३३५ पंचत्रिंशदुत्तरत्रिंशतीसंकलनयाअष्टादशसाहस्रसंख्या १८००० संपत्तिः य
द्वाचंडीसप्तशतीन्यायेनमंत्रविभागेनापिइयंसंख्यासंभाव्यते तथाहि अनुष्टुप्श्लोकगद्यार्यारूपमंत्राः एकादशसहस्राणिद्वि
सप्तत्युत्तरेद्विशतीच ११२७२ दीर्घवृत्तश्लोकानांषट्पंचाशदधिकसप्तविंशतिशतसंख्याकानामर्धकानिमंत्राः द्वादशाधिकसार्ध
पंचसहस्राणि ५५१२ अनुष्टुबर्धकानिएकादशाधिकद्विशती २११ उवाचमंत्राणांसप्तत्यधिकद्वादशशतसंख्यानांमध्येपंचषष्ट्युत्त
रद्विशतानामनुवादरूपाणांपुरोवादशेषतयातावतोविहायावशिष्टाउवाचमंत्राः पंचोत्तरसहस्रं १००५ संकलनयाष्टादशसहस्रा
णि १८००० आपाततएवंव्याख्या तेनतत्तदध्यायेषु तत्तन्मंत्रगणनयासंख्योनाधिक्यसंकलनमूह्यं हेमाद्रिप्रभृतिधर्मशास्त्रग्रं

पद्मपुराणेअंबरीषंप्रतिगौतमोक्तिः अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणु पठस्वस्वमुखेनापि
यदीच्छसिभवक्षयमिति अतएवेदंभागवतमन्यवदित्यपिनशंकनीयम् १ ७

थेषुकालखंडादौकलिंसभाजयंत्यार्याइत्यादिश्रीभागवतवचनोदाहरणेनकलिधर्मादिनिर्णयात् कर्मकांडार्थोप्यत्रेतिकांडत्रयरूप
त्वेनसकलवेदादिसाररूपत्वं सर्ववेदेतिहासानांसारंसारंसमुद्धृतमितिवक्ष्यमाणत्वाच्च किंचमुमुक्षूपकारायहेमाद्रिप्रेरितेनबोपदे
वेनकृतेमुक्ताफलग्रंथेपुराणांतरंविहायश्रीभागवतश्लोकानामेवोदाहरणात् श्रीभागवतस्यैवमोक्षैकफलकत्वेनमुमुक्षुभिरवश्य
सेव्यत्वंव्यज्यते तथाचग्रंथांतेतत्पद्यं विद्वद्धनेशशिष्येणभिषक्केशवसूनुना हेमाद्रिर्बोपदेवेनमुक्ताफलमचीकरत् इति अतएवस्वा
म्युदाहृते अंबरीषशुकप्रोक्तंनित्यंभागवतंशृणुइतिवाक्येयदीच्छसिभवक्षयमित्युक्तं अतश्शुकप्रोक्तमितिविशेषणेनविष्णुपुरा
णादीनांयोगवृत्त्याभागवतत्वनिरासः किंचयोगवृत्त्यापुराणांतरस्यापिभागवतत्वेहेमाद्रिमाधवादिभिः मधुसूदनस्वामिकमला
करभट्टानंतदेवपर्यंतैर्महानिबंधकारैर्निरूपपदंभागवतपदंउच्चार्यैतस्यैवपुराणस्यवचांसिनोदाह्रियेरन् किंत्वन्यभागवतव्याव
र्तकंविशेषणमुपादीयेत् भागवतइत्युक्त्वा अन्यपुराणवाक्यमपिउदाह्रियेत नचैवंक्वाप्युपलभ्यते तस्मात् इदमेवभागवतं न

विष्णुपुराणादि यत्तु शारीरकमीमांसायां भागवतमतनिरसनं तद्धयग्रीवपंचरात्रेण गणिततंत्रभागवताख्यतंत्रमेतस्यैवेति तत्रैवस्पष्ट वासनाभाष्यसंबंधोक्तिविद्वत्कामधेनुहनुमद्भाष्यतत्वभावार्थदीपिकापरमहंसप्रियाशुकहार्दमनोहरातोषणीसंदर्भिण्यादयष्टीकाग्रंथाः चित्सुखाचार्यगौडाचार्यवल्लभाचार्यविजयध्वजाचार्यादिभिः कृताबहुतराविराजंते तथापिश्रीधरस्वामिकृतटीकायाभगवत्प्रियत्वेन सर्वसंमतत्वात् सर्वदेशेप्रसिद्धत्वाच्चतामेवव्याख्यातुमुद्यतामहे एवंनिराकारब्रह्मपरतयाव्याख्यातंपद्यंसाकारश्रीकृष्णपरब्रह्मतयापिव्याख्यायते कृष्णलीलाया अत्रप्राधान्येनप्रतिपादनात् ग्रंथप्रतिपाद्यस्यचग्रंथाद्येपद्येवर्णनावश्यकत्वात् नत्रपरंपूर्णावतारतयांशावतारेभ्यः उत्कृष्टंश्रीकृष्णंधीमहीत्यन्वयः अस्यस्वरूपलक्षणमाह धाम्नास्वेनेति आत्मीयेनमथुराख्येनधाम्नास्थानेनतन्निवासिनांसदानिरस्तकुहकं मायाकार्यसंसारलक्षणंयेनतं लीलामाह जन्माद्यस्येति आद्यस्यजन्मादिविकाररहितस्यापि जन्म अवतारः यतः यत्रवसुदेवगृहेसप्तम्यर्थेतसिल् तस्मात् इतरतश्चइतरत्र नंदगृहेपियोन्वयात् अन्वगच्छदिति परेणैवयइतिपदेन अन्वयः कस्माद्धेतोरन्वगात्तत्राह अर्थेषु कंसवंचनादिप्रयोजनेषु अभिज्ञइति यद्वाबाललीलारासलीलादिलोकोत्तरविलासरूपेष्वर्थेषु अभिज्ञस्तादृशार्थसंपादननिपुणइत्यर्थः ततः स्वराट् स्वैर्गोकुलवासिगोपालादिभिरेवराजतइति गोपलीलस्याप्यव्याहतैश्वर्यमाह तेनेइतियोब्रह्मणे ब्रह्माणंविस्मापयितुंहृदासंकल्पमात्रेणब्रह्मसत्यज्ञानानंतानंदमात्रैकरसमूर्तिमयंवत्सवत्सपालादिरूपंवेभवंविस्तारितवान् यत् यत्रसूरयोबलरामचतुर्मुखादयोमुह्यंतितत्त्वंज्ञातुंनशक्नुवंति यद्वायल्लौकिकालौकिकतादृशलीलाभिः सूरयोलीलातत्वज्ञाः भक्ताः मुह्यंति प्रेमातिशयोदयेन विवशाभवंतियदित्युत्तरत्राप्यन्वेष्यति यत्तु याभ्योलीलाभ्यस्तेजोवारिमृदांयथायथावत् विनिमयोभवति तन्मुखादिकांत्याचंद्रादेर्निस्तेजस्त्वंतन्निकटवस्तूनांतत्तेजसाचंद्राधिकतेजोवत्त्वं वेणुवादनादिलीलयावारिणः कठिनत्वंमृदः पाषाणादेर्द्रवत्वं इति यत्रश्रीकृष्णेनिमित्तेसतित्रिसर्गः त्रिषुगोकुलमथुराद्वारवतिपुरेषुसर्गः गोपालराधिकादेरक्रूरोद्धवादेः रुक्मिण्यादेश्चप्रादुर्भावः अमृषासत्यः तेषांगोलोकवैकुंठादिवासित्वेनतद्विग्रहणांभगवदवतारतुल्यत्वादिति १

इतिश्रीमद्भागवतप्रथमश्लोकस्यश्रीधरीयटीकायाः काशीनाथोपाध्यायकृताव्याख्यासमाप्ता ॥ छ ॥ छ ॥

इदं पुस्तकं खांडेकरोपाह्व वासुदेवात्मज काशीनाथेन मोहमय्याख्य पत्तने रामचंद्रसुत नारायणस्य जगदीश्वराख्य-शिलायंत्रे मुद्रितं. शकाब्दाः १७९९ वैशाख मासः

402

इतिवेदस्तुतेः श्रीधरीयटीकायाः सुबोधिनीव्याख्यास०

[OrderDescription]
,CREATED=23.01.20 15:46
,TRANSFERRED=2020/01/23 at 16:00:36
,PAGES=77
,TYPE=STD
,NAME=S0002646
,Book Name=M-402-SHRIDHARI YATIKAYA SUBODHINI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,